

АЛЕКСАНДАР ИГЊАТОВИЋ

ИЗМЕЂУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА:
НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И
АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И
ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Када је 1855. године завршена Црква св. Георгија у Смедереву, био је то један од првих знакова тока у коме се обрела тадашња српска архитектура (сл. 1). Са својих пет купола, које свесно упућују на средњовековно градитељство, и високим звоником као рецидивом уобичајеног архитектонског модела средњоевропских цркава, она је у себи сажимала сву комплексност српске архитектонске културе. Била је то, међутим, и упечатљива слика пута на којем се нашла потрага за националним идентитетом који се усталио у највећем броју европских друштава тога времена: трагања за коренима нације у вртлозима древне прошлости и проналажења златног доба, као и оцртавање особености и граница националне савремености. Упркос захтевима смедеревских власти да црквена општина доведе „из прека каквог искусног инжењера, који ће манастир Манасију моћи видети и план цркве снимити, па по њему [...] цркву изградити“,¹ као и пуној подршци таквој политици грађења од стране попечитеља првосвештенија, смедеревски храм у основи одликује изразита културна дихотомија. Оно што су путописци XIX века, говорећи о цркви у Смедереву, оценили као спој „византијског“ и „западњачког“ начина грађења, „при чему је западни део [храма] копија београдске катедрале, а источни са својих пет купола направљен је према цркви Манасије“,² савремени проучаваоци архитектуре препознали су, описали и интерпретирали као „компилаторски захват у градитељске особености разних епоха“,³ те „спајање два градитељска света“. ⁴ Управо је спој тих двају светова – атавистичког света историјске аутентичности и жеље за припадањем и партиципирањем кругу савремене европске цивилизације – у самом језгру значења ове занимљиве грађевине, чија стилска хибридноста у историографији служи да укаже на преломну тачку у транзицији српског црквеног градитељства новијег доба. Тај наизглед бизарни спој, међутим, није

Сл. 1. Андреја Дамјанов, Црква св. Георгија, Смедерево, 1850–1855. (фотографија аутора)

био само производ кризе градитељских узора нити пролазно архитектонско решење које ће убрзо бити превазиђено другачијим формулацијама архитектуре православних храмова намењених српској заједници. Уочљива хибридна заправо је *longue dureé* структура у контексту архитектонске културе у модерној Србији – почев од њених освета концем XVIII, па све до средине XX века.

Конотације „еклектичког споја барокног прочеља и ’манасијског’ куполног решења“ смедеревске цркве веома су симптоматичне не само за контекст „еклектичких изазова епохе“⁵ већ и за дуг и компликован процес конструкције националног идентитета у којем су се, током постепене еманципације у односу на Отоманску царевину, нашли српско друштво и српска модерна држава у повоју. Иако се тако чудан спој различитих архитектонских и стилских елемената на једној јединственој грађевини више није поновио – након неколико цркава које је подигао исти отомански градитељ Андреја Дамјанов, у православним црквеним

општинама у балканским пашалуцима царевине⁶ – овај упечатљиви дуалитет опстао је у архитектонској култури модерне Србије.

* * *

Амбивалентност архитектуре смедеревске цркве само је једно материјално сведочанство сложеног процеса конструкције српског националног идентитета који је зачет симултано с политичким механизмима националне еманципације у позном XVIII столећу и који, у извесном смислу, траје до дубоко у XX век. Тај процес био је обележен, с једне стране, феноменом „европеизације“ у конституисању модерне српске државе и друштва. Истовремено, његов други део чинила је култура националне аутентичности – кроз наративе о изворно српском, особеном и непоновљивом идентитету, сасвим различитом у односу на карактер западноевропске цивилизације. Парадоксално, овај дуалитет – који је карактерисао процесе модернизације у готово свакој балканској средини – подразумевао је, истовремено, позивање на сопствену историјску и етнографску традицију и на прогрес којим се та традиција и допуњује и поништава.⁷ Процес модернизације обухватио је инсистирање на разним националним генеалогима и институционалним процедурама, истовремено подупирући идеале историцизма и прогреса. Ови идеали били су комплементарни и представљали су, попут аверса и реверса, две стране исте кованице модерне нације и њеног идентитета.⁸

Однос између традиције и модерности у Србији био је обележен комплексношћу и различитим идеолошким перспективама.⁹ Једна је подразумевала компаративну и еволуцијску, друга конзервативну и крајње ексклузивну, а трећа комплементарну природу тог односа; у првој су европеизација и модернизација интерпретиране као својеврстан повратак историјским традицијама српског народа, док су друга и трећа одражавале становит детерминизам у диференцијацији „аутентично“ српског и „европског“ идентитета.¹⁰ Њихова симултаност у контексту изградње националне државе и модерном дискурсу изградње српског националног идентитета веома је индикативна и указује на сложену, не линеарну природу дискурса модерности.

Ова наизглед амбивалентна природа дискурса суштински је одредила процес конструкције српског националног идентитета у архитектури. Иако препозната и лоцирана као „трајна и најзначајнија карактеристика српске црквене архитектуре“,¹¹ она се у историографији по правилу тумачи површно и лапидарно, уз облигатну примену интерпретативног модела „сукоба“: као „сукоб[и] између традиције изражене у типичном и иновација изражених у атипичном“,¹² или као „сукоб два

ИЗМЕЋУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

опречна идеала, идеала преузимања интернационалних стилова западне и средње Европе и идеала оживљавања изворних тековина националног, на византијској традицији утемељеног неимарства¹³.

У оквиру архитектонске културе у Србији XIX и XX столећа европеизација је била подржана на више различитих колосека – почев од захвата деотоманизације,¹⁴ која је подразумевала јасан и недвосмислен отклон у односу на историјску културу Србије под влашћу Порте, кроз дуг и динамичан процес уклањања трагова непријатне али тако блиске прошлости, потискивања и уништавања једних, а проналажења других историјских традиција.¹⁵ Рушење џамија и подизање јавних грађевина на њиховом месту на пример, управно-административног комплекса у центру Београда на месту Батал-џамије, као и систематска деотоманизација урбане структуре путем планског уређења насеља, чији је један од најважнијих циљева био – како то сликовито истиче једна историчарка архитектуре – „уклонити трагове турске вековне присутности“,¹⁶ довољно су упечатљиви примери. У архитектури Србије, усвајање архитектонских типова, облика и стилова који су пристизали са Запада – од неокласицизма почетком XIX века до модернизма у првој половини XX столећа – пратили су планско оснивање и реконструкција градова, уз бескомпромисну примену средњоевропских и западноевропских искустава и модела.¹⁷ У том смислу, пример Београда више је него поучан. Архитектонски и урбани лик престонице Србије – град је средином XIX века имао тек 60 одсто хришћанске популације¹⁸ – брзо је преображаван. Од онога што је путописац Густав Раш 1866. године описао као „хаос турског града са својим уским и џомбастим улицама и прљавим кућама облепљеним блатом“,¹⁹ урбана структура Београда трансформисана је као саставни део процеса националне еманципације, као огледало идентитета друштва, државе и националне културе. Стога не чуди да се, према сведочењу Владимира Карића, већ 1887. године „турској вароши [у Београду] једва [...] и траг познавао“²⁰. Међутим, и много година доцније Београд је, у очима путописаца из Европе, и даље пратила стигма заосталости (сл. 2).²¹

Иза решености елита да прикажу модеран и европски лик Београда и Србије стајала је спрега политике и идеологије – од исељавања нехришћанског становништва током XIX века (које је и након Берлинског конгреса 1878. износило чак 20 одсто од укупног броја становника Кнежевине Србије), до замашног планирања и изградње „у европском стилу“. Кроз читав историјски развој модерне Србије политичка моћ заодевала се рухом архитектуре кроз истовремено усвајање европске културне традиције и истицање прогреса као темељне културне вредности. Од првих

Сл. 2. Поглед из Дечанске улице у Београду, крај треће деценије XX века, (разгледница из 1930)

покушаја кнеза Милоша Обреновића да у Београду подигне „дворац на европејски начин“,²² па све до седишта друштвених организација и центара државне управе на Новом Београду подигнутих након Другог светског рата, архитектура грађевина јавних намена у Србији махом је следила стандардне типолошке, обликовне и стилске карактеристике архитектуре која је пристизала са Запада.

Разуме се, део истог механизма представљала је и постепена, али неизбежна христијанизација државе и друштва, која је значила еманципацију колективних и персоналних идентитета као делова хришћанске европске заједнице. У истом процесу европеизације селективно је, али темељно, усвајана и универзалистичка парадигма западне културе, која је, поред прихватања европских институција, традиција и културних вредности, подразумевала политичку демократизацију. Интегрални део тог комплекса било је и „усвајање империјализма европског стила“²³ путем којег су обликовани експанзионистички циљеви српске модерне државе. Они не само да су представљали одраз европског модела политике и културе већ и облик националног самопотврђивања кроз успостављање националних мисија и сопствених граница – граница језика, историје, територије, културе и расе. Улога архитектуре у томе била је пресудна – не само због тога што је пејзаж Србије постепено трансформисан тако што су силуете градова и села обележили цркве и звоници већ су, за последњих стотину и педесет година, грађевине биле важно симболичко средство маркирања свих оних територија које су, по критеријуму историјских права или према лингвистичком кључу, посматране као националне.

Као наличје истог процеса европеизације, а не његова супротност, утврдила се принуда о самобитном и аутентичном српском идентитету. Она је заузимала подједнако важно место у политичком дискурсу, јавном простору и архитектонској култури. У њеном средишту налазило се откривање „националне“ историје и културних сведочанстава те откривене прошлости. Од првих заметака свести о националној посебности код хабзбуршких Срба средином XVIII века, па све до Другог светског рата, архитектура је представљала суштински важан елемент у грађењу те националне непатворености. Архитектура је омогућавала да принуда историјске аутентичности – као механизам сваког процеса националне идентификације – добије своју визуелну и материјалну потврду. Систематско откривање, проучавање и заштита споменика из прошлости, и то само појединих, као и њихова реинтерпретација у домену савремене архитектуре у последња два столећа одиграли су значајну улогу потврђивања историјске утемељености српског националног идентитета и његовог временског и просторног обухвата. Под импулсом културе национализма која је, као глобалан феномен, пристизала са Запада, захват постепене *национализације* и *апропријације* архитектуре прошлости постао је есенцијално важан сегмент модернизације и конструисања националног идентитета. Архитектура је, у том смислу, дефинисала његову просторну одређеност – кроз наративе о српским историјским или етничким територијалним тапијама – као и темпоралну димензију, преко дефинисања и фиксирања националних „златних доба“. На тај начин, обликовала се доминантна премиса идеологије о заједничком пореклу нације и заједничкој територији чији се обриси, дакако, могу трасирати путем споменика архитектуре – како оних древних, из доба Немањића, тако и оних савремених, који свесно упућују на средњовековне, у широком, али магловитом распону „српско-византијског стила“: од првих његових заметака у XIX веку, до сасвим рецентних примера. Као сваки историјски субјект почетком XIX века,²⁴ и модерна српска култура зачала се као деисторизована; наредна два столећа интензивно се одвијала драма њене историзације, кроз чин у коме учествује и архитектура.

Међутим, чињеница да се модерна Србија развијала на географским рубовима историјске средњовековне Србије и да су политичке елите непрестано и свим средствима тежиле остварењу државе која ће обухватити све „предачке територије“, константно је уносила готово опсесивну димензију у контекст иначе сувереног архитектонског историцизма. Поред тога, модерна српска држава настала је „не у средишту историјских земаља средњовековног краљевства, него на једном од његових новијих обода, посебно

што се тиче становништва“.²⁵ Из перспективе процеса конструкције идентитета највећег броја европских нација које у исто то време образују границе и садржине сопствених националних култура, та опсесивност у повратку древних територија и трагању за најужорнијом прошлосту – око које ће се, како ће бити показано, ломити копља у домену архитектуре у Србији – пре је представљала опште место него аномалију. Ипак, политички идеал националне државе или државенације, тако карактеристичан за епоху у којој је настајао и српски национални идентитет, у српском је случају – за разлику од већине етничких група које су се током XIX и XX века уоквириле политичким границама националних држава – остао трауматично место. За посматрање процеса стварања српског идентитета та чињеница представља незаобилазан репер.

Подједнако важан аспект дискурса националне аутентичности јесу народна култура и етницитет. И у погледу тих критеријума припадања нацији, као претпоставкама заједничке културе која настаје под принудом разликовања од свих других, архитектура је имала важну улогу. Као и код феномена кодификације националног језика, систематско и екстензивно успостављање низа разлика – у обичајима, материјалној и визуелној култури, као и у архитектури – наспрам других нација у окружењу, утврђивали су ауру аутентичности националног идентитета. Архитектонско наслеђе, као део корпуса етнографске грађе, пало је под захват систематизације и интерпретације као „национална баштина“ још од пионирских активности Вука Караџића.²⁶ С друге стране, фолклоризам у српској архитектури, иако на споредном колосеку градитељске продукције, био је део истог комплекса позивања на вернакуларну културу у изградњи савременог националног идентитета. Ова „вернакуларна мобилизација“²⁷ архитектуре опстала је као моћан симбол културног јединства нације који је био у стању да нивелише велике разлике историјско-државних традиција простора на којима живе Срби. Другим речима, народна архитектура – како она традиционална тако и реинтерпретирана, кроз дисциплину историје народне архитектуре и њено „поновно евоцирање“ у савремености – задобила је важну ролу одржавања националне кохезије која умањује или поништава захтеве других етничких група, култура или нација за истим просторима и територијама.

Архитектуром као дискурсом било је могуће исказати идеју о „националном карактеру“ територије на које нација полаже право. Био је то начин да се открије аутентичан остатак „националне“ историје испод тешких наслага столећа. Фолклорна и фолклоризована архитектура је, у том смислу, могла

бити интерпретирана као продужетак некадашње националне културе, оне која није била контаминирана доцнијим отоманским и другим „страним“ елементима. Иако се, наизглед, може разумети као обележје популистичког национализма, повратак народној култури „јесте начин да се нација, из тренутне заосталости, катапултира ка најнапреднијем степену друштвеног развоја“.²⁸ У том смислу, и вернакуларна мобилизација и историцизам у архитектури неодојив су део еманципације српског националног идентитета и процеса не само модернизације већ и хомогенизације суштински хетерогеног српског друштва кроз читав XIX век и прву половину XX.

У процесу еманципације српског друштва и грађењу српског националног идентитета, међутим, најважнију садржину представљала је православна вера, са бројним митовима који су истовремено потврђивали историјски континуитет српске државе и културе и пружали основу конституисања аутентичног националног карактера.²⁹ У том смислу је и поменути пример смедеревског храма парадигматичан будући да су позивање на средњовековне цркве, као градитељски узор, и канонизација националних светаца, која му је претходила, представљали кључну улогу у процесу национализације историје и територије и интегришући фактор српског националног идентитета на свим просторима на којима живе Срби. Иако су језик, народна култура и етницитет били значајни као секуларни критеријуми српске нације, религија је била пресудан и критичан фактор његовог обликовања као „последња инстанца у ковању националних идентитета, када су [балканске] националне државе национализовале своје цркве“.³⁰ Успостављањем државне цркве у независној Србији (1879) и, нарочито, формирањем јединствене Српске православне цркве (1920)³¹ – догађајима чија је подударност с политичким процесима у држави посве симптоматична са аспекта њиховог идеолошког садејства – архитектура православних храмова добила је изузетно значајну функцију у грађењу обрису српског националног идентитета.

Тај процес потискивања и уклањања плуралности традиција који се може разумети као својеврсна „архитектонска нормализација“ (у Фукоовом смислу речи) заправо је био део сложене политичке и културне матрице којом су се дисконтинуитет и разноликост традиција српске етничке заједнице – која никада није постојала као кохерентна културна целина и чији су се делови међу собом изузетно разликовали³² – маргинализовали истицањем јединствене православне вероисповести.³³ Укратко, религија је била кључни механизам нивелације разлика у култури српске етнице у стварању стабилне, монолитне српске нације.

Разуме се, важан део заслуга за спровођење таквог концепта конструкције идентитета био је резервисан за архитектуру. Чињеница да су разнолике традиције грађења православних српских цркава широм Балканског полуострва – од барокно-класицистичких и облика у оријенталном духу преко обнове тзв. рашке градитељске школе до локалних архитектонских идиома од Трста до Битоља – убрзо потиснуте довољно јасно говори о томе. Откривена „аутентична“ српска традиција поново се призивала кроз „византијски стил“ или, од краја XIX stoleћа, као „српско-византијски стил“, који је – упркос одсуству чврсте синтаксе и непостојању консензуса о пореклу и природи стила³⁴ – постао обавезан начин грађења цркава, а посредно и многих других грађевина, од приватних резиденција преко школа до поштанских зграда и спортских објеката. Архитектура је, тако, учествовала у процесу историзације српског националног идентитета и у учвршћивању проблематичне флоскуле о „националном духу“ на подједнак начин као наративи политичке или културне историје, или пак музике, књижевности и визуелне културе.³⁵ Сасвим разумљиво, архитектура се у контексту изградње националног идентитета не може одвојити од политичког дискурса. Својеврсна „византинизација“ топоса путем грађења стилски униформних цркава на свим просторима на којима су живели припадници српске заједнице имала је, и даље има, важну улогу национализације територије – од раних примера тјафе Андрије Дамјанова, који је подигао цркве налик смедеревској у Сарајеву (1863–1868), Велесу (1861) и Нишу (1857–1872)³⁶ преко бројних неоморавских храмова подигнутих након 1918. године у Босни и Херцеговини, Хрватској, на Косову или у Словенији,³⁷ па све до сасвим савремених грађевина као што је то, на пример, „Херцеговачка Грачаница“ у Требињу (2000).

Иако је била фасетирана, представа о националној аутентичности опстајала је као кохерентна. У политичком смислу, пак, управо је та вишеобразност која делимично подразумева мобилизацију етноисторије, религије, народних култова и обичаја, као и „откривање“ и кодификацију различитих језика – од говорног и писаног до визуелног и архитектонског – задобила моћну улогу у историјском и географском ситуирању српског националног идентитета. Тај двоструки колосек – кроз стварање слике о припадности породици европских нација и држава и прихватање универзалних темеља европске културе, уз истовремени отклон у односу на претпостављене универзалистичке обресе кроз потенцирање националне аутентичности – представља перспективу која ремети, али је уједно и нужна, „контрапунктну перспективу“ у посматрању

архитектуре као садржине и граница националног идентитета у овом дугом временском периоду. Свака „целина културе може се раставити на делове, али њене бројне области делују *контрапунктно* заједнички“.³⁸ То значи да наизглед несагласни аспекти идентитета, очити у српској архитектури XIX и XX века, заправо представљају саставне делове целине који не само што – као интегрални аспекти процеса модернизације – постоје заједно него једни на друге утичу, иако се, истовремено, опиру нарацији кохерентности унутар традиционалне дисциплине историје и теорије архитектуре.³⁹ Потенцијал тих тобоже несагласних аспеката веома је велики, он открива сву снагу и утицај идеологије.

Важно је истаћи да се привидна дихотомија која опстаје унутар граница српског националног идентитета – дихотомија између универзалног и партикуларног, европског и националног, општег и аутентичног, историјског и савременог – не може читати као сукоб идеологија или градитељских поетика. Штавише, то не може бити ни синдром транзиције друштва из предмодерног у модерно. У сржи тих тобожњих противречности, у ствари, лежи потреба за успостављањем система разлика, као фундаментални механизам у конструкцији идентитета – о чему говори историјска култура свих националних заједница у окружењу.⁴⁰ Тако се процес европеизације, који можемо пратити у архитектури Србије и Београда XIX и прве половине XX века, поставља као систем разлика у односу и на националну прошлост и на културу „других“ – тј. маргина нације, чинећи да се спољашње границе српског идентитета утврде у перспективи доминантне хегелијанске парадигме историје тога времена. С друге стране, потрага за аутентичношћу српског националног идентитета успоставља границе наспрам националних и етничких заједница које га окружују, а потакнута је потребом за унутрашњом хомогенизацијом. Поменути амбивалентност у описима страних путописаца XIX века, који одреда користе типску дескрипцију да је Србија у исти мах *већ* „европска“ и *још увек* „азијска“, добро одсликава тај феномен.⁴¹ Међутим, и један и други аспект процеса националне еманципације међусобно су комплементарни и условљени један другим.

О томе говори чињеница да је културна разлика у сржи конструкције сваког националног идентитета. Одиста, чак и када је „турски“ идентитет Србије готово у потпуности ишчезао, наслеђе односа према „другом“ опстало је као трајно обележје у процесу националне идентификације. Не само према „другом“ као спољашњости образине идентитета (тј. према онима који се не налазе под егидом нације), већ према сопственом историјском и етнографском дискурсу.⁴²

Транзиција из отоманског идентитета у национални у Србији се одвијала нагло и неравномерно; „многи трагови отоманске прошлости и даље су постојали [...] подсећајући на оријенталну прошлост која тек што је остављена за собом и на крхке кораке у транзицији ка новом поретку“.⁴³

Процес идентификације увек се и константно одвија кроз произвођење слика – а место архитектуре у том процесу је неспорно и никада није пуко потврђивање претходно датог идентитета.⁴⁴ Оно што је опстало кроз највећи део историје модерног српског градитељства – симултаност савременог и историјског, „европског“ и „аутентично националног“, заправо је основни културни код изградње националног идентитета. Нација се увек остварује кроз дихотомију, „артикулисану у тензији која означава народ као *a priori* историјско присуство, педагошки предмет; и народ конструисан кроз извођење наратива, где је његово проглашено ’сада’ обележено репетицијом [...]. Оно перформативно интервенише на суверенитету *самостварања* нације бацајући сенку између народа као ’слике’ и њеног означавања као диференцирајућег знака Сопства, као различитог од Другог и Спољашњег“.⁴⁵ Управо је тај дуалитет и разлика између историјског и савременог, односно између „педагошког“ и „перформативног“, у сржи сваког националног идентитета. Архитектура Београда и Србије у последња два столећа драматичан је сведок феномена да саставни и подривајући део идеологије која Србију види као просвећену, модерну и демократску европску државу представља стално измештање плуралног и модерног простора нације „у један означавајући архаичан и митски простор који парадоксално репрезентује модерну територијалност нације, у патриотској, атавистичкој темпоралности Традиционализма“.⁴⁶ Границе нације стално су суочене с двоструком темпоралношћу: историјском „сидиментацијом“ идентитета и његовим губитком у процесу означавања нације⁴⁷ – означавања архитектуром, визуелном, материјалном културом, која се одвија у савремености.

У контексту српске архитектуре XIX и прве половине XX века та двострука темпоралност значи истовремено прихватање западних модела и стилова грађења – од неокласицизма преко историјских стилова (необарок, неоренесанса, неокласицизам), сецесије, модернизма – и њихово третирање као својеврсне „другости“, позивањем на дискурс аутентичног, изворног и суштински „националног“. Та се дуална позиција не може читати као криза идентитета, „сукоба“ градитељских узора,⁴⁸ нити као феномен непостојања идеолошког консензуса српских елита, већ

као суштинско својство остварења сваког националног идентитета. Лик нације је увек – попут Јануса – с једне стране загладан у далеку прошлост, а с друге у будућност; лик старца и лице младића одсечци су исте целине; и „оно „прошло“ и оно „будуће“ јесу саставни део националне садашњости која се непрестано испишује кроз трагове културе. Стога, посматрање архитектуре као конститутивног наратива, као важне роле дуге, мучне и замршене драме националне еманципације и конструисања српског идентитета, а не као позорнице на којој се она одвијала, представља императив интерпретације прошлости.

Пре него што се трасирају неки од праваца и поставе нека од чворишта преображаја архитектуре Београда и Србије XIX и прве половине XX века, важно је вратити се, за тренутак, хибридни облицима смедеревске цркве. Са становишта наратива националне архитектонске историографије, улога ове цркве као „прекретнице у српској архитектури“⁴⁹ сасвим је разумљива. Она се састоји у ултимативном напуштању барокно-класицистичке синтаксе, која је доминирала у архитектури српских православних цркава, и свесном позивању на историјску традицију средњовековног српског градитељства, коме се, како се сматрало, „и вештак и невештак диви“ и којом се „и Србија и Српство поноси“.⁵⁰ Упркос тако отвореним захтевима, који добро одсликавају распламсани историцизам у контексту културе национализма средине XIX века, изграђена црква ипак је задржала обележја онога што је именовано као „западњачки принцип грађења“.⁵¹ Посматрање ове грађевине само као прелазног облика у формирању „националног стила“ и однос према њеној стилској хибридности као отеловљењу „међусобно опречних идеала“,⁵² више есенцијализује културне идентитете (нпр. Исток, Запад) него што открива разлоге њихове непрекидне међузависности и испреплетености. Детерминизам посматрања српске архитектуре XIX и XX stoleћа кроз уобичајену интерпретативну дихотомију интернационално-национално, те класично-романтично,⁵³ редукује проблем националног идентитета на једну димензију, ону која се тиче питања националне посебности. У стварности, пак, и „национални стил“ и тзв. „интернационални“ градитељски вокабулар подједнако су учествовали у процесу грађења идеје о српској нацији, реферишући на њене различите аспекте. Бројни сачувани и порушени споменици архитектуре у Београду и Србији XIX и XX века сведоче о сложеној природи идентитета кога су заступали – о истовременом кретању ка универзалној европској *Zivilisation* и аутентичној *Kultur*.

* * *

У заметку стварања модерне Србије уписан је траг овог сложеног и дуалног процеса. Тај траг може се трасирати и у политици и у култури и у архитектури. И сам образац интерпретације устанака у Београдском пашалуку на почетку XIX века као „националне револуције“, настао као одјек утицајне књиге *Die serbische Revolution* Леополда фон Ранкеа (1829),⁵⁴ дефинитивно је одређен глобалном културом европског национализма која је „револуцију нације“ поставила као један од генеративних митова. Као и остале хришћанске етничке заједнице на Балкану, и српска етнија тада се налазила на самом почетку пута националне еманципације. Она је подразумевала не само потребу да се заједница укотви у историју и територију везивањем за наслеђе одабране прошлости, као и за језик и народну културу, већ и да се избори за сопствено место у породици старих европских држава, које су, у истом том раздобљу, задобијале чврсте националне контуре.⁵⁵ Тај двоструки процес, видљив већ у доба Карађорђа и Милоша Обреновића, када се тек формирао заматак модерног српског идентитета у смислу просторног и историјског обухвата и културе, остао је трајна баштина која се може, са извесном сигурношћу, лоцирати у архитектонској топографији модерне Србије и њене престонице: од раних зачетака до средине XX stoleћа.

Процес националне еманципације и стварања модерног српског националног идентитета започео је не само усвајањем политичког модела националне државе, као идеала коме се непрестано тежило, већ је захтевао и бројне механизме у култури. Спочетка, ти механизми првенствено су били ствар успостављања система разлика у односу на историјске и отоманске идентитете. Из племе хабзбуршких Срба, која је преплављивала просторе јужно од Саве и Дунава почетком XIX века, потекли су први издаци архитектонског вокабулара којим се описивала граница српског, хришћанског идентитета и утврђивала његова разлика у односу на отомански, муслимански. Тако, већ од друге и треће деценије простори који су били претходно захваћени таласом „националне револуције“ почињу да се освајају и новим грађевинама. Биле су то, разуме се, православне цркве – као први знак разгранате меценатске политике кнеза Милоша и политичких елита, али и као репер националне, културне и политичке еманципације нације у настајању. Док су значења тих првих грађевина које су утврђивале српски национални идентитет била недвосмислена – као *locus communis* сваког европског национализма – њихово средњоевропско архитектонско порекло конотирало је политику интеграције српске

етније у Хабзбуршкој монархији, вођену процедурама царске канцеларије „која је типолошки одређивала облике црквених здања“.⁵⁶ Упркос таквој репресивној империјалној политици, архитектонска традиција православних храмова у Аустрији тога времена, коју карактерише познобарокна обликовна синтакса са звоником на западном прочељу и неокласицистичка структура једнобродне цркве лишене барокне разуђености,⁵⁷ представљала је импулс својеврсне европеизације и модернизације који је, у исто време, потакнуо разгранату градитељску активност у Србији.

Архитектура Саборне цркве у Београду (1837-40) можда је најупечатљивији пример примене доминантног обликовног модела православних храмова тога времена, који је задобио улогу не само симбола националног освешћивања, већ је представљао визуелни знак разлике којим се одређивало седиште власти и друштвеног живота српских политичких елита, као и модерни национални идентитет хришћанских житеља око Варош-капије и Савске падине у отоманском Београду.⁵⁸ О томе јасно сведочи податак да је, у време довршавања цркве, на њу постављен транспарент с натписом „Благо Србији“.⁵⁹ Заједно са другим грађевинама обликованим у „европском руху“ – Кнежевом канцеларијом, Митрополијским двором и Државном штампаријом – барокно-класицистичка Саборна црква у Београду, подигнута на месту старије цркве према плановима панчевачког архитекте Адама Кверфелда,⁶⁰ упечатљив је споменик који отеловљује идеал европеизације друштва и културе што се, током првих деценија XIX века, све јасније кристализовао. У истом духу и са истим спектром значења, бројне цркве преправиле су насеља из којих се муслиманско становништво све више иселавало. Барокизовани звоници ових дисциплинованих црквених грађевина без купола симболички су мењали политички пејзаж Србије. У периоду између 1820. и 1850. године саграђен их је знатан број: од Цркве св. Тројице у Краљеву (1824–1830), Цркве св. Петра и Павла у Шапцу (1827–1830), преко ваљевске Богородичине цркве (1836) до монументалне Цркве св. Ђорђа у Ужицу (1842–1844).

Обимна и екстензивна градитељска активност била је израз попустљиве политике према националностима Порте и Васељенске патријаршије у Цариграду, која је, 1832. године, формализовала право на аутономију Српске православне цркве након више деценија фанариотског утицаја. Црква је тако све више постајала не смо оквир својеврсне „сакрализације националног идентитета“⁶¹ на основу православне вероисповести – потискујући друге облике националне идентификације (језик, етницитет, народну културу) – већ и моћан политички заштитник заједнице који ће

све више добијати на снази, уз све учљивију симбиозу са државом. Положај тих нових црквених грађевина у културном пејзажу Београда и српских варошица XIX stoleћа упечатљиво говори о томе.

Иако је непосредно након султановог Хатишерифа из 1830. године аутономна Србија представљала „на брзу руку створено пригранично друштво, са врло примитивним државним устројством“,⁶² политички контекст процеса еманципације националног идентитета био је замршен и обележен оштрим сукобима између кнеза и уставобранитеља, када се полувисна кнежевина нашла још више везана у лавиринту међународне дипломатије.⁶³ Кратак век демократског Сретењског устава (1835) и наметање тзв. турског устава који је утврдио сувереност султана (1839) сведоци су да је узак круг политичке елите око кнеза Милоша био дубоко подељен, али и чињеница да је политичко и друштвено устројство у Србији било истовремено и плод отоманске културе и тежње ка отклону од ње.⁶⁴ О томе говори не само чињеница да се територијализација српске нације у почетку није везала за замишљање целовите националне заједнице, већ за отоманске територијалне јединице,⁶⁵ и не само политичка култура, већ о томе сведочи и архитектура тога времена. Иако је био човек новог кова, који је отворио пут националне и државне еманципације и увео друштво у токове модернизације, кнез Милош је имао многе одлике отоманских властодржаца, а његов менталитет је „и даље био менталитет неререформисаног турског паше“.⁶⁶ Његова резиденција, подигнута у Топчидеру крај Београда, ван домашаја отоманске артиљерије из Београдске тврђаве (на којој се све до 1879. године вијорила царска застава), пример је тог транзицијског идентитета. На Милошевом конаку (1831–1834) доминирају елементи традиционалног градитељства типичног за резиденције отоманских елита Балканског полуострва, али су они допуњени утицајима западне архитектуре који се огледају у композиционој и декоративној синтакси.⁶⁷ Оближњи пространи парк „енглеског типа“ употпуњавао је реторику овог измештеног владарског седишта. Као и топчидерски двор, и Конак кнегиње Љубице (1829–1830) – несуђено седиште кнежевине у које се Милош Обреновић никада није уселио – „иако грађен у традиционалном духу балканске архитектуре“, одражавао је „европска схватања“ архитектонског обликовања тога времена.⁶⁸

У тримој транзицији друштва процес европеизације све више се учвршћивао као доминантан културни модел, опстајући као дуготрајна структура. Део тог модела представљала је архитектура јавних установа и грађанских кућа која је већ до средине XIX века дефинитивно следила правце развоја архитектуре

ИЗМЕЂУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Сл. 3. Никола Краснов,
Министарство
финансија, Београд,
фотографија из 1928.
(К. Kovačić, F. Smodej,
S. Kobasica, Dr. F. Stelè,
Đ. Vilović, Dr. D. Ikonić,
prir., „Kraljevina Srba,
Hrvata i Slovenaca“,
Beograd, 1928)

на Западу.⁶⁹ Доминација „европског укуса“ међу грађанском класом образованом у Европи – тим стојером националне еманципације који је постепено, али темељно превазилазио утицај хабзбуршких Срба – подразумевала је усвајање неокласичних облика архитектуре, као, на пример, у изгледу и концепцији кућа Цветка Рајовића, управитеља вароши београдске (1838–1840, доцније зграда Реалке).⁷⁰ И највећи број јавних зграда, подизаних паралелно са усвајањем и спровођењем законске регулативе из области уређења насеља која ће формализовати захват деотоманизације урбаног ткива насеља у Србији, одликовала је синтакса европске академске архитектуре. Грађевине које је кнез Милош подигао између 1835. и 1840. године на Топчидерском друму (доцније улица Кнеза Милоша), повезујући Варош у шанцу и Топчидер – пре свега зграда Совјета и његов „Дворац на европејски начин“ (од 1842. године седиште Државног савета и Министарства финансија) – представљају убедљиво сведочанство тог процеса. Тај исти урбани потез, с временом је задобио статус својеврсне државне осовине, која је, у наредних стотину и тридесет година, постала ексклузиван простор репрезентације државе и нације. Упркос свим разликама у карактеру, стилу, морфологији и историјској и уметничкој вредности, архитектура ових грађевина, у погледу значења и идеолошко-политичке димензије, сасвим је унисона. Грандиозна државна здања – од Велике касарне наспрам Двора у Савамали (око 1835), Државног савета и Главне контроле Душана Живановића (1889), преко бројних министарстава

Краљевине Југославије подизаних током треће и четврте деценије XX века (сл. 3), до зграде Генералштаба Николе Добровића (1956–1963) – била су важни грађевински елементи у процесу стабилизације универзалистичке културне парадигме и идентитета који је српску државу и нацију смештао под окриље европске политичке и културне заједнице.

У исти мах, културна и политичка принуда историзације идентитета и култ аутентичности нације, представљали су реверс овог процеса. Импулс који су константно слали хабзбуршки Срби још од Патента о толеранцији (1780) и Темишварског сабора (1790), када је први пут недвосмислено артикулисан захтев за национални програм – територијалну аутономију и статус нације⁷¹ – подразумевао је просветитељски концепт нације као заједнице језика. Активности Доситеја Обрадовића и Вука Караџића у погледу утврђивања језичких и етничких критеријума нације издана су тог новог концепта заједнице у којој се лингвистички опсег подудара с политичким и територијалним, а који се у то време уобличавао широм Европе. Управо ће та идеја – упркос чињеници да је језик, као критеријум припадања нацији, у наредном периоду био све више потискиван религијском приврженошћу – бити од одлучујућег значаја за дефинисање српске „замишљене заједнице“⁷² и експанзионистичке политике српских елита. То је време када тело *Rum millet* – тј. хришћанског милета у оквиру Отоманске царевине, пуца по језичким и етничким шавовима и када се из њега издвајају не само српска већ и грчка и бугарска етнија.

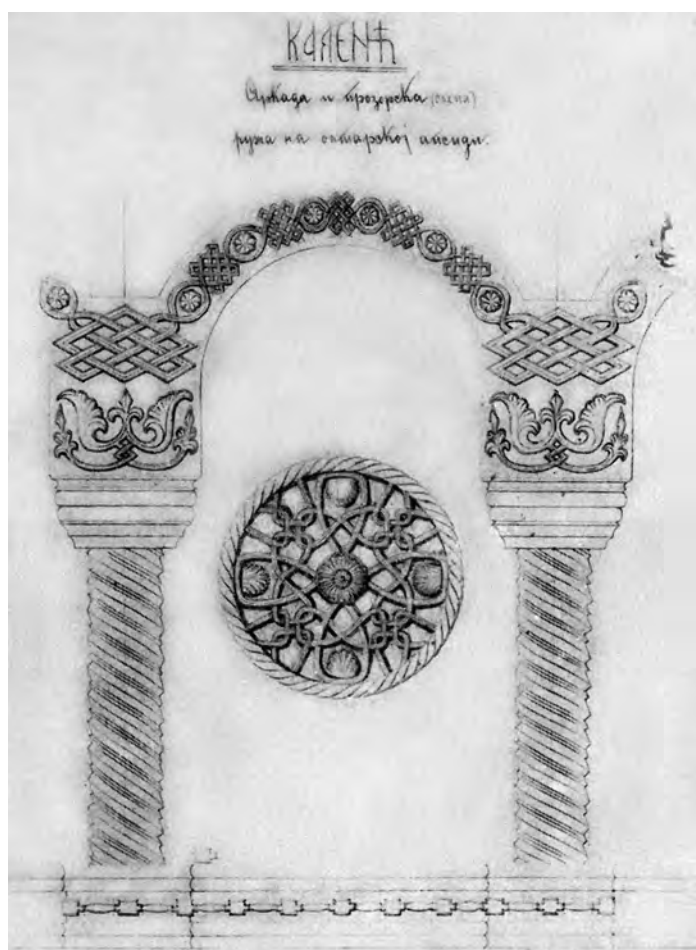
Са аспекта архитектуре, међутим, најважнији део тог процеса конструсања националних идентитета представљало је позивање на предачку, „националну“ историју, које је, у српском случају, већ било формализовано канонизацијом националних светитеља из средњовековне владарске лозе Немањића окончаном још у XVIII веку. У наративима историје који су се све више умножавали и, с развојем писмености, стицали општу популарност, али исто тако и у политичкој култури и симболичкој пракси тога времена, позивање на средњовековну Србију константно је вршило улогу историзације модерног српског идентитета у повоју. Легализација средњовековног грба Србије за време Марије Терезије (1766),⁷³ те општа поама српских елита у Монархији за хералдичким знаменима идентитета,⁷⁴ као и номинална дефиниција балканских територија које је Аустрија у два маха освојила у XVIII столећу као „Србије“, јасни су трагови тога дискурса. У садејству с народном епском традицијом Балкана, која је славила средњовековна краљевства, и са историцистичком парадигмом романтичарске књижевности,⁷⁵ ови импулси били су одлучујући фактор у конституисању националне свести почетком XIX века.

Чињеница да је већ у време Првог српског устанка (1804) позивање на „националну“ историју било један од основа идеологије која се рађала симултано са установљавањем модерне српске државе, довољно говори о значају ових идеја. И Карађорђе и кнез Милош баштинили су политичку агенду „обнове“, тј. поновног успостављања српске државе, додуше, у рудиментарном облику, али јасно изражену симболичком праксом, као што су стари хералдички знаци на заставама и печатима⁷⁶ и језик архитектуре. На темељу обнове традиције средњовековног градитељства у архитектури православних цркава хабзбуршких Срба, нпр. у случају изградње манастирске цркве у Ковиљу, 1741. године, када је захтевано да буде подигнута „на подобје Манасије“, као и у многим другим сличним примерима у Војводини⁷⁷ – у кнежевину је постепено продирао идеја о потреби реинкарнације архитектуре средњовековне Србије, симултано с развојем идеологије обнове државе Немањића и Душановог царства. Црква св. Петра и Павла, коју је кнез Милош подигао између 1832. и 1834. године у непосредној близини конака у Топчидеру, почетак је тог спорог, али темељно важног процеса. Иако саграђена као карактеристичан архитектонски тип преузет из средње Европе, ова једнобродна грађевина с барокизираним звоником на западној страни има декорацију која евоцира фасадну пластику цркве манастира Враћевшница, као и дуборез на иконостасима XVII и XVIII века.⁷⁸ Слична синтакса

поновиће се на низу цркава: од Св. Николе у Алексинцу (1837), Вазнесенске цркве у Мионици (1856) до цркве у Горњем Милановцу (1859).

С друге стране, многи аспекти високе културе у кнежевину говорили су о захтеву да се садржина и границе српског националног идентитета легитимизују непосредним позивањем на историју. Институционализација истраживања, систематизовања и вредновања националне прошлости, архитектонског наслеђа и споменика културе кроз различите научне дискурсе дешавала се истовремено са стабилизацијом идеолошких процеса, као деловима истог политичког дискурса еманципације модерне Србије. Током четрдесетих и педесетих година XIX века, када је под владавином уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића дошло до административне централизације, формирања чврстог институционалног и законског оквира државе, као и наставак глобалне транзиције друштва, потреба за произвођењем и приказивањем националне прошлости као есенцијалног аспекта колективног идентитета била је све израженија. У оцртавању историјских и територијалних граница нације учествовали су различити наративи политике и културе. *Начертаније* Илије Гарашанина (1844), као програм националне политике, језгровит је сажетак тог механизма, од суштинске важности за идеолошку и политичку димензију архитектуре: „Нова српска држава, ново српско царство, има постати, у основи, наставак наше старе творевине. [...] Срби [су] прави наследници великих наших отаца, који ништа ново не чине, до своју дедовину понављају. Наша садашњост неће бити без сојуза са прошлошћу, него ће ова сачињавати једно, зависеће, саставно и устројено тело, и то за србство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историческог.“⁷⁹

Сасвим је разумљиво зашто су тада започеле прве конкретне акције за заштиту споменика културе који су идентификовани и класификовани као национални; полажу се темељи Народном музеју и Друштву српске словесности, а истраживачи средњовековне архитектуре крстаре просторима Отоманске империје јужно и западно од кнежевине који се, по неком од критеријума, посматрају као српски. Захват националне апропријације средњовековне архитектонске културе Србије зачели су истраживачи који су долазили са Запада или Срби из Аустрије, од Франца Мертенса (1844) и Димитрија Аврамовића (1846–1847), да би коначно био крунисан дугогодишњим исцрпним радом Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића (1871–1884).⁸⁰ Следећи традицију што потиче од Јанка Шафарика – који је први предузимао путовања по српским земљама

Сл. 4. Драгутин Милутиновић, Михаило Валтровић, Технички снимак Каленића, аркада и розета на апсиди, 1884. („Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884“, св. бр. 34, Београд, 1978)

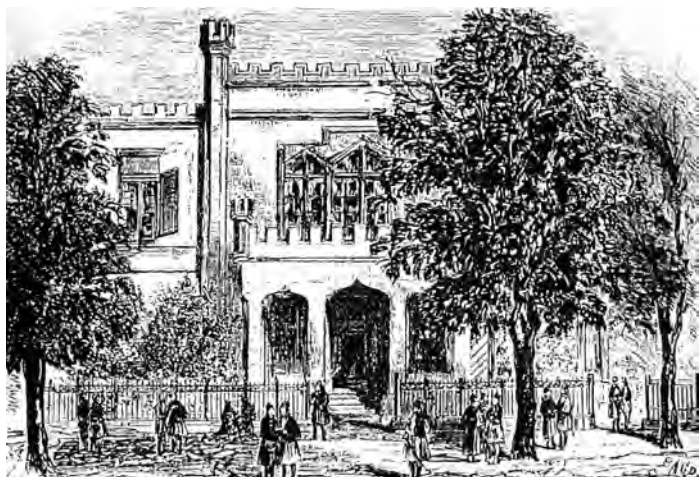
ради проучавања старина и који је фиксирао споменике средњовековног градитељства као моделе савремене националне архитектуре⁸¹ – Милутиновић и Валтровић су под патронатом државе⁸² извршили коначан захват национализације средњовековног градитељства и отворено указали да образац савремене архитектуре у Србији треба тражити у етничкој прошлости, тачније у њеним историјским споменицима црквене архитектуре (сл. 4).⁸³ На тај начин, архитектура је постала део националног наратива, у смислу како је то одредио текст Гарашаниновог *Начертанија*.

С обзиром на карактер, методе и циљеве, ове акције могу се посматрати као школски примери конструкције високе националне културе. Милутиновић је био заслужан за увођење предмета „Византијски стил“, односно „Византијска архитектура“ у високошколску наставу у Србији⁸⁴ – у складу с идејом да се „извор“

српске уметности налази у византијској⁸⁵ и перцепцији Византије као историјског модела православне империјалне културе⁸⁶ који је почивао на мобилизацији религије као садржине српског националног идентитета. Национализација прошлости путем архитектуре и конструисање слике нације у савремености путем производње традиција постали су, с временом, све важнији аспект српског националног идентитета. Штавише, „византијски стил“ био је законом регулисан и облигатан при грађењу цркава у Србији већ од 1862. године,⁸⁷ а убрзо искована синтагма „српско-византијски стил“ – која је, упркос непостојању чврстих правила архитектонске граматике и речника стила, истиснула све друге облике грађења православних богомоља – популаризована је и у профаном градитељству прве половине XX века. На тај начин, подједнако кроз тумачење архитектонског наслеђа и савремену праксу грађења, легитимизована је идеолошка агенда националних елита.

У оквиру национализације градитељске баштине и унутар наратива „српско-византијског стила“ већ у другој половини XIX века извршено је лоцирање „најаутентичније“ српске градитељске традиције. То је била архитектура „из доба кнеза Лазара и деспота Стефана“ коју ће почетком XX столећа Светозар Стојановић назвати „српска из времена Рада Боровића“,⁸⁸ а Габријел Мије дефинитивно именовати као „*École de la Morava*“⁸⁹ – *моравска школа*. Упркос иронији да је позивање на обнову средњовековног царства Немањића подржано архитектуром из времена када је та средњовековна српска држава била у опадању и бременита унутрашњим политичким сукобима,⁹⁰ моравски стил опстао је као генеративни образац установљавања националне културе модерне Србије.

Политички контекст овог проналажења изворне националне аутентичности обележио је убрзани наставак процеса националне еманципације, „напети мир“ и сукоби са отоманском влашћу од које је Кнежевина Србија и даље зависила, те коначно стицање статуса независности (1878). Упркос сменама владајућих династија, 1869. и 1903. године, национална политика Србије остала је у бити експанзионистичка, а остваривала се подједнако кроз посезање у трезоре историјско-државног и етничко-природног права. Разуме се, улога архитектуре у том процесу никада није изгубила на значају. Све до стицања државне независности, српске елите биле су окренуте западним крајевима Балкана, пре свега Босни и Херцеговини – у коју су 1876. и 1877. године слале чак и војне трупе – као испоставама Српства које је требало ослободити и припојити матици.⁹¹ Међутим, са отварањем тзв. источног питања и након што је Аустро-Угарска монархија – према којој је Кнежевина Србија (од 1882. године Краљевина) била у готово вазалном положају – окупирала Босну и

Сл. 5. Феликс Каниц, *Двор за престолонаследника Михаила архитекте Косте Шрепловића, око 1860–1869. (срушен 1911), (Ф. Каниц, „Србија: земља и становништво – од римског доба до краја XIX века“, Београд, 1985)*

Херцеговину одлуком Берлинског конгреса, национална акција преусмерила се „ка југу и истоку, на преостале османске покрајине“ које су сматране српским.⁹²

Уз политичке промене и зависност Србије од Аустрије, међутим, дошло је до даљег уплива средњоевропске традиције грађења, посебно традиције грађења православних цркава. Она је, на изванредан начин, чинила отклон у односу на правац потраге за националном аутентичношћу трасиран делатношћу истраживача старина. Поред тога, био је то и отклон од архитектонске праксе евоцирања моравске школе, зачете већ поменутом Црквом св. Георгија у Смедереву (1850–1855), или Вазнесенском црквом у Београду (1861–1863),⁹³ која свесно, иако непрецизно, призива облике средњовековног моравског градитељства. Једно од главних обележја културе „двојне монархије“ била је чињеница да се етничке и религијске маргине (православни, унијати, Јевреји итд.) стигматизују кроз језик архитектуре. Тако је зачета традиција да некатоличке заједнице своје грађевине конципирају у неком од „оријенталних“ или „древних“ стилова, а не позивањем на архитектонску баштину Запада оличену у класицистичким, барокним или ренесансним облицима.⁹⁴ Угарски архитекти српске националности, школовани у Бечу, подизали су бројне грађевине за српску етничку заједницу у неком од „оријенталних“ идиома не само на простору Војводине, одакле су потицали, већ су током последње две деценије XIX и почетком XX века главну градитељску делатност имали и у „отаџбини“⁹⁵ – тј. у Србији. Светозар Ивачковић саградио је преко четрдесет

цркава у стилу који је именовао као „византијски, али разуме се и модернизовани“,⁹⁶ стилу чији је израз био школски пример „инвентованих традиција“. Оне су биле засноване на идеолошкој платформи културне стигматизације: крстообразна структура, алтерација боја, сликовити и необични детаљи потицали су из византијске и исламске архитектуре различитих географских регија и историјских култура. О томе речито говоре и цркве Душана Живановића, као и низ грађевина других неимара који су користили облике тзв. ханзеновске неовизантијске архитектуре,⁹⁷ истовремено учествујући у економији аутентизације српског националног идентитета и његовог жигосања као „оријенталног“.

Сличан садржај репрезентације идентитета, али другачијих формалних својстава, био је и раније присутан у архитектури Србије као део политичке културе националне еманципације, а преносили су је страни архитекти који су проналазили посао у кнежевини, где није било довољно домаћег школованог кадра. Јан Неволе подигао је Капетан Мишино здање 1860–1863. године, за дуго година не само највећу зграду у Београду већ и седиште најважнијих образовних, културних и научних институција; затим Прва варошка болница у Београду (1865–68) Јосифа Францла, Старо здање у Аранђеловцу (1865–1872) Косте Шрепловића важни су примери те архитектуре, која не представља само ригидне одблеске романтичарске традиције *l'architecture parlante* већ стандардни средњоевропски облик приказивања „оријенталног“ карактера. Шрепловићев Дворац за престолонаследника Михаила у Београду (1860–1869) последњи је рецидив ове романтичарске традиције (сл. 5).⁹⁸ Та невелика палата у коју се кнез никада није уселио и која је деценијама, све док није порушена 1911. године да би уступила место Новом двору архитекте Стојана Тителбаха, била седиште Министарства спољних послова и Министарства унутрашњих дела Србије. Сликвитост ове оријентализујуће грађевине с назубљеном атиком, луковичастим сараценским луцима и прислоњеним осмоугаоним крунастим кулицама, својим је архитектонским језиком сугерисала потребу за исказивањем националне аутентичности, сведочила о „укорењеност[и] оријенталног духа у српској средини“,⁹⁹ те откривала прикривену, али очиту стигму, која је, у ширем средњоевропском контексту позитивистичког погледа на културу, била наметнута маргиналним етничким, националним или културним заједницама. Дворска зграда била је у много чему налик грађевинама које су широм средње Европе приказивале некатолички колективни идентитет.

На тај начин, упркос великим разликама, и средњоевропска архитектонска традиција неовизантијске архитектуре и оријентализујућа архитектура

Сл. 6. Василије
Андросов, Црква св.
Ворђа, Београд, 1928–
1932. (фотографија
аутора)

романтизма у Србији, која јој је претходила, могу се посматрати као део исте значењске целине. Био је то део културног арсенала којим се, под идеолошком принудом историзације и приказивања културне разлике, перманентно вршила еманципација српске заједнице као нације – нације која се кроз симболичку праксу одређивала као јединствена наспрам других у окружењу и као различита у односу на сопствени рецентни историјски идентитет.

Међутим, све већи притисак позитивног знања које се у науци концентрисало око средњовековних споменика архитектуре и историјска традиција моравске школе, сасвим различите од сликовитости неовизантијске „ханзенатике“ (која, како се сматрало, није носила „специфично српско обележје“¹⁰⁰), довели су до постепене измене обликовне парадигме. Ипак, промена није значила и напуштање потраге за националном аутентичношћу. Све уочљивији захтев за поновним евоцирањем „изворних облика“, као одраза истинског националног идентитета, коинцидирао је с постепеним, али одлучним отклоном од Аустрије. Насилна смена владајућих династија у Србији 1903. године коначно је донела заокрет у политичком дискурсу, а тај заокрет био је подржан идеолошким преусмерењем елита и културном праксом. Оживеле су и југословенске амбиције, што је довело до актуализације

јужнословенског питања у читавој југоисточној Европи. Окретање ка западним „исповастама Српства“, за које се сматрало да су их бесправно окупирале трупе црно-жуте монархије, дошло је изнова у жижу. О томе сведочи оснивање патриотских организација, као што су „Народна одбрана“ (1909) и „Уједињење или смрт“ (1911), и спољашња политика Србије, али и бујање југословенске идеологије, чији је највиталнији изданак у домену визуелног представљао Иван Мештровић. Његов *Видовдански храм* (око 1904–1913) замишљен је као храм југословенства – секуларне религије која је требало да помири етничке, конфесионалне и културне разлике Јужних Словена, уједињених у једну националну заједницу.¹⁰¹

Истовремено, и у складу с тиме, израз нове политичке културе био је даљи развој идеолошког потенцијала конструисања идентитета позивањем на националну историју. Свака промена историјске парадигме подразумева поновну артикулацију идентитета и његових граница. На нивоу архитектонске праксе, закључци Милутиновића и Валтровића о „старој црквеној архитектури“ постали су основа развоја неоморавског обликовног идиома, који је, у фузији са архитектуром цркве манастира Грачаница као естетским идеалом¹⁰² и својеврсним идеолошким моделом, остао неприкосновен у области црквеног градитељства у наредних стотину година.¹⁰³

С обзиром на значај религије у процесу стварања слике о националној заједници, „срско-византијски стил“ православних храмова постао је кључна иконографска садржина те слике, посебно од времена када се Србија формално уградила у југословенски оквир, окружена конкурентским идентитетима.

Полазиште ове нове традиције, коју одликује непосредно везивање за средњовековну архитектуру Србије позног XIV и XV века, била је Црква у Трстенику (1900) архитекте Душана Живановића. Њен триконхални план и декоративни систем постали су основа на којој се, током наредних деценија, изградио замашан корпус неоморавске архитектуре – од скромних цркава Милорада Рувидића¹⁰⁴ преко типских цркава Момира Коруновића¹⁰⁵ и Василија Андросова до помпезних грађевина као што је, на пример, Живановићева Црква св. Тројице у Бањалуци (1925–29).¹⁰⁶ Почев од 1918. године, бројне неоморавске цркве пројектоване у Архитектонском одељењу Министарства грађевина¹⁰⁷ све више су подизане и у Београду, престоници нове јужнословенске државе. Најмонументалније од њих јесу цркве Василија Андросова (Св. Александар Невски, 1927–1930; Св. Ђорђе на Бановом Брду, 1928–1932; (сл. 6), Црква св. Лазара на Булбулдеру (1935–1936) Момира Коруновића те Црква св. Архангела Гаврила (1937–1939) Григорија Самојлова. Поред тога, највећи број приградских села Београда у истом периоду добио је велике неоморавске цркве – Кумодраж (Црква св. Тројице, 1924, арх. Пера Поповић и Жарко Тадић), Жарково (Црква Вазнесења Христовог, 1936–1938, арх. Виктор Лукомски), Раковица (Црква св. Вартоломеја и Варваре, 1937–1939, арх. Михаило Радовановић) итд.¹⁰⁸ Иако неформално, овај стилски идиом постао је архитектонски израз српске националне традиције, симболична ознака српског националног идентитета и важно оруђе у стварању и одржавању тзв. ослободилачке културе на читавом простору Краљевине Југославије.

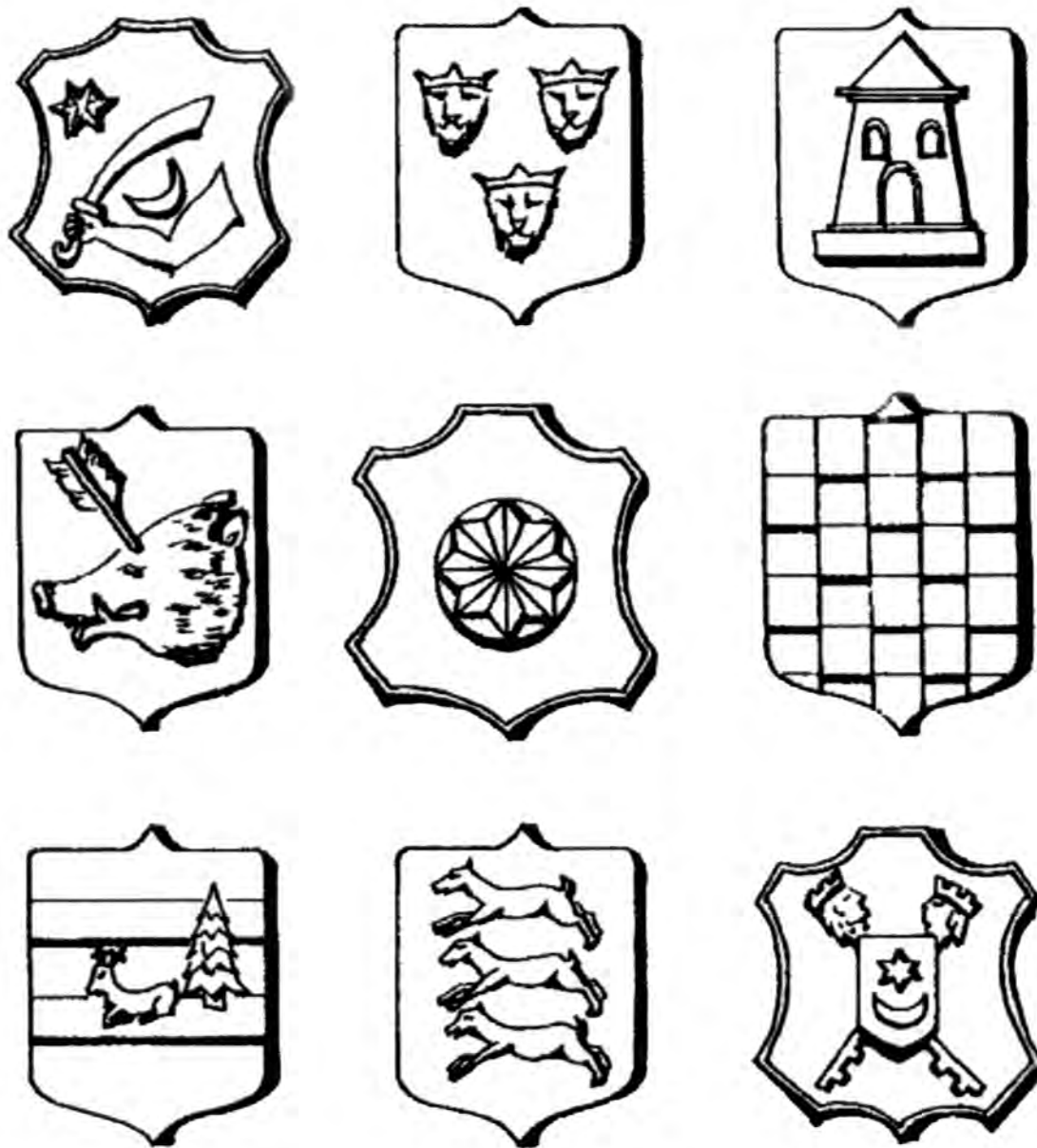
У исти мах, акције рестаурације и реконструкције средњовековних споменика додатно су утврђивале значај поистовећивања средњовековне моравске и националне српске архитектуре. О томе, на пример, говори медијска популарност рестаурације крушевачке Лазарице (1904–1908) – коју је аутор, професор Пера Поповић, назвао „алем-каменом нашим и поред тога што је била нагрђена бароком“.¹⁰⁹ Поповић је уз цркву придодео звоник крунисан куполом са уграђеним часовником, који је, у симболичном смислу, најављивао ново доба нације. У исто време, дрвена макета цркве, излагана на многим јавним местима, имала је улогу својеврсног националног реликвијара. То је, уосталом, било важно сведочанство поодмаклог процеса историзације модерног српског идентитета. Читав

овај захват може се читати као метафора модерне нације која приказује себе на темељима одабране и сврховито реинтерпретиране прошлости, утврђујући појам времена као главног топоса националног идентитета. Разуме се, сличне акције опште су место културе национализма позног XIX века, о чему сведоче реконструкције „националних“ цркава широм средње Европе – од Келна и Прага до Будимпеште и Загреба – које су исто тако биле „аутентичне“, као што је то био случај са Лазарицом.

С временом се око сликовитих облика моравске архитектуре оформила витална и веома упечатљива идеолошка аура, те се друге историјске традиције, као и профана, вернакуларна архитектура, нису могле такмичити за статус баштиника и извора најаутентичније „српске“ архитектуре. „Архитектура из Лазаревог доба“ посматрала се као јединствена и аутохтона, јер се у сличном облику није могла пронаћи у споменичком наслеђу оних етничких група које су у XIX и XX веку додиривале „српски национални“ простор. Избор само неких културних означитеља из обиља различитих историјских традиција на истом географском подручју у овом случају могао је бити руковођен успостављањем система разлика српске нације наспрам других. Одабир неке друге „националне“ традиције за основ „националног стила“ – на пример рашке стилске групе, значио би ситуирање српског идентитета у много шире културне оквире с пропуснијим етничким границама. У архитектури, баш као и у језику, писму или материјалној култури, граница према „другима“ увек се конструира уз помоћ арбитарно одабраних идиома и показатеља, а не путем тоталитета једне културе. Феномен да се „само неке одлике културе проглашавају пресудним за профилисање граница“ објашњава чињеница да се у процесу конструкције идентитета „увек бирају и реинтерпретирају [они аспекти] културе и историје који могу да легитимишу одређену констелацију моћи“.¹¹⁰ У случају конструисања националног идентитета помоћу устаљеног реторичког арсенала „српско-византијског стила“ та је чињеница сасвим очигледна.

На сличан начин, трагови историзације српског националног идентитета могу се пратити и у оквиру профане архитектуре. Један од првих таквих примера свесног позивања на историјско наслеђе, као базу националне акције, представља Дом друштва св. Саве у Београду (1889–1890) Јована Илкића.¹¹¹ Овај изузетан споменик културе национализма обликован је уз коришћење архитектонског и визуелног језика који је – баш као и циљ Друштва св. Саве – призивао „културну задаћу српског племена на његовој раскрсници између Истока и Запада“.¹¹² Национална пропаганда у „неослобођеним крајевима“, која је

ИЗМЕЂУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Сл. 7. Грбови на Дому Светог Саве у Београду (М. Поповић, „Хералдички симболи на београдским јавним здањима“, Београд 1997, 63)

била темељни задатак овог друштва основаног 1886. године, упркос неслагању с тадашњом аустрофилском политиком државе – која је, иначе, већ наредне године при Министарству просвете основала Одсек за школе и цркве ван Србије – добила је упечатљив визуелни печат у центру српске престонице. Упадљива хералдичка знамења на фасади – која приказују „српске земље“ (Македонија, Стара Србија, Хум, Далмација, Албанија, Шумадија, Илирија, Хрватска, Срем, Славонија, Босна)¹¹³ – (сл. 7) експлицитан су израз идеологије која је остала криптична, али трајна баштина „српско-византијског стила“ и након 1918. године, када су српске православне цркве препознатљивог неоморавског обрасца дословно преплавиле просторе читаве Југославије.¹¹⁴

О „националној задаћи“ као конотацији „српско-византијског стила“, сведоче и бројне друге зграде – почев од ефемерног Павиљона Краљевине Србије подигнутог 1900. године на Светској изложби у Паризу, зачудне грађевине архитеката Милана Капетановића и Милорада Рувидића, која евоцира облике византијских цркава.¹¹⁵ Зграда бившег руског конзулата у Београду, чију је фасаду 1912. године „национализовао“ Бранко Таназевић како би се у њу сместила институција која се највише брине о развоју „националног духа“ – Министарство просвете (данас Вукова задужбина), још је један од важних примера са сличним спектром значења.¹¹⁶ Идентична неоморавска полихромија и синтакса уочавају се и на другим институцијама

„националног духа“, које су означавале непосредну везу између апстракције државе и њеног реализовања у свакодневици: од малих поштанских зграда подизаних широм Србије и, доцније, Југославије, до великих управних и административних објеката. Прва у низу тих грађевина јесте Окружно начелство у Врању (1908) Пере Поповића. Њена асоцијативна архитектура, на тадашњем географском рубу државе, имала је исту ону улогу која ће доживети климакс у политичим дешавањима четири године доцније. Оно што су историчари, говорећи о сликовитој Поповићевој архитектури, именовали као „покушај изражавања самог [...] духа нације“¹¹⁷ постао је уобичајен интерпретативни образац у историографији.¹¹⁸

Слични облици позивања на националну традицију постали су устаљена пракса у наредном периоду: од Таназевићеве Телефонске централе у Београду (1908),¹¹⁹ па све до зграде Министарства пошта, телеграфа и телефона (1926–1930) те Поште бр. 2 (1927–1929) код београдске Железничке станице коју је пројектовао Момир Коруновић¹²⁰ – најватренији поборник „српско-византијског стила“ у српској архитектури прве половине XX века. Као градитељ више десетина цркава и соколских домова широм Југославије, Коруновић је утврдио реторику „српског националног стила“ једновременим позивањем на средњовековну и народну архитектуру. Кроз фузију формално различитих, али идеолошки комплементарних средстава, његова је архитектура, у погодном политичком окружењу централизоване Краљевине Југославије, представљала праве споменике митологизоване фолклоричности и „моравског стила“ – „творевине уметничког генија сеоског народа *Срба*”,¹²¹ оцртавајући тако границе националног идентитета које обухватају и историјску и етнографску парадигму.

Коруновићеви следбеници, као и они који су стајали на истом идеолошком гледишту, оставили су у Београду бројна занимљива сведочанства таквог концепта идентитета: од Јездимира Денића и његове дисциплиноване и круте Трговачке академије (1925)¹²² до Милице Крстић и изванредно сликовите Друге женске гимназије (1931–1933),¹²³ те руских архитеката имиграната, заслужних за продукцију бројних неоморавских типских цркава у Београду и широм Србије.¹²⁴ Архитектура свих ових грађевина, може се рећи, стапала се у унисону нарацију нације.

Истовремено, и другу трачницу пута ка националној еманципацији утврдила је архитектура. Почев од осамдесетих и деведесетих година XIX столећа, талас модернизације државе и друштва, упркос чињеници споре транзиције, био је незаустављив и развијао се симултано с растућим национализмом. У архитектонској култури то се манифестовало не само као појачана свест

о потреби да се фиксирају сопствени историјски корени већ и као извођење, приказивање идентитета у окружењу идеологије прогресивизма, универзализма и политичког притиска европеизације. Српске елите константно су себе и државу представљале као део развијеног Запада, као део Европе, обликујући политичко-административни апарат и механизме културе по угледу на искуства европских демократија, у исто време доживљавајући себе као аутентичне субјекте на европској позорници.

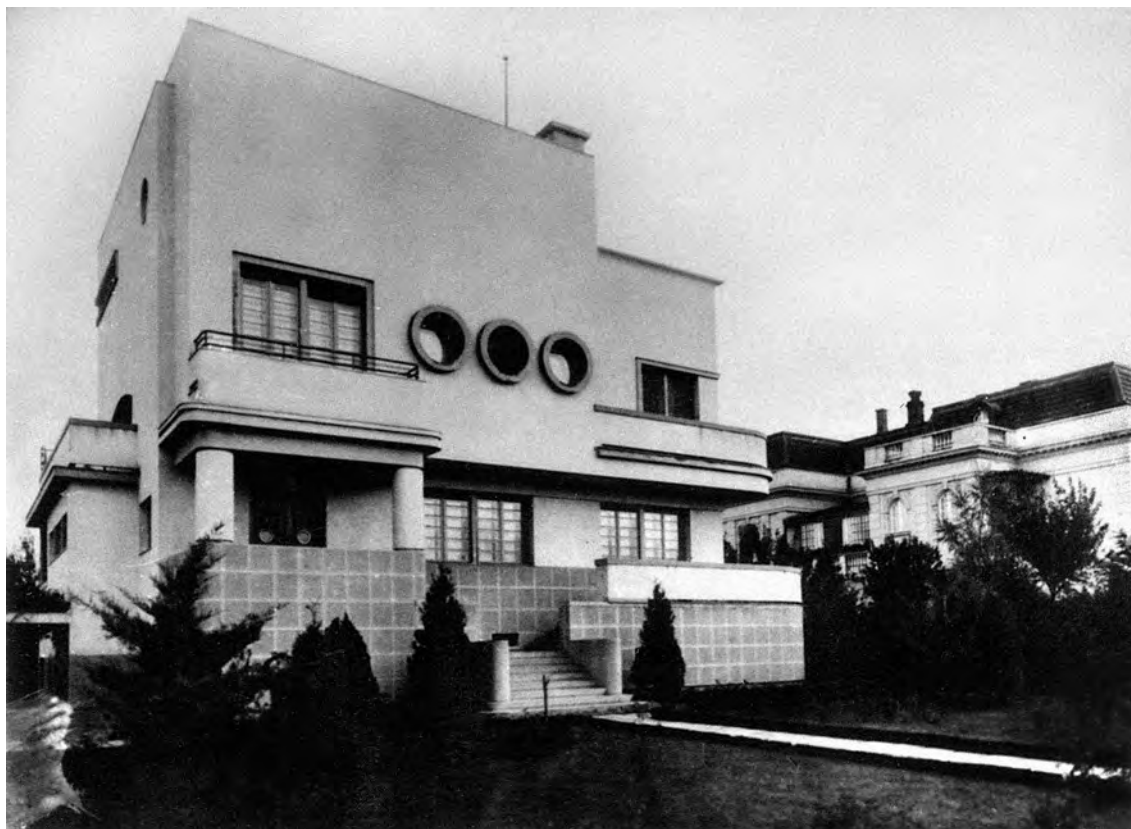
Овај систем представљања подржавали су архитектонски наративи, а базирали су се на реторици историјских стилова, као и сецесије и модернизма који су првих деценија XX века, као европски „модерни“ стилови, уживали статус подобне формулације идентитета српских елита – баш као што су то чинили сликовити облици академске архитектуре историцизма.¹²⁵ Идеали ових архитектонских традиција који су у српској средини добили специфична значења – упркос међусобној формалној и стилској разлици – били су савршено погодан систем представа политичких и културних аспирација српских елита, подједнако у сфери приватне и јавне изградње.

Од првих грађевина у кнежевини, па све до оних које су подигнуте непосредно пред Други светски рат, постоји континуитет у политици производње националног идентитета – континуитет који се очитује у усвајању универзалистичке парадигме културе. Поменимо само неколико најупечатљивијих примера из корпуса споменичког наслеђа у Београду. Народно позориште (1868–1869) подигао је, по налогу кнеза Михаила, архитекта Александар Бугарски као неокласично здање с неоренесансном обрадом. На месту некадашње Стамбол капије, ова грађевина представљала је својеврсни „храм патриотске религије“¹²⁶ и уочљив симбол националне еманципације. И друге важне грађевине у престоници редом се задевају у слично рухо историјских стилова неоренесансе или необарока, производећи реторику препознатљивог циља и бескомпромисне идеологије: од Министарства правде Светозара Ивачковића и Јована Суботића (1882–1883),¹²⁷ Железничке станице Драгутина Милутиновића (1884),¹²⁸ Народне банке Константина Јовановића (1888–1889),¹²⁹ Управе фондова Андре Николића и Николе Несторовића,¹³⁰ до Народне скупштине коју је 1907. започео да гради Јован Илкић, а 1936. године завршио његов син Павле.¹³¹ Овај тренд обележио је и архитектуру административних и државних зграда у провинцији – окружна начелства, судове и др., а настављен је и доцније.¹³²

Након Првог светског рата, не само да су управне зграде Краљевине Југославије добиле монументалан, „европски“ изглед – поменута седишта министарстава дуж „државне осовине“ у Београду, већ је то био случај и са другим значајним државним

ИЗМЕЂУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Сл. 8. Драгиша
Брашован, Вила
трговца Душана
Лазућа, Београд,
1932. (фотографија
из приватне
колекције)

институцијама. Универзитетска библиотека (1919–1926) Николе Несторовића и Драгутина Ђорђевића, затим Државни архив (1925–1928) Николе Краснова,¹³³ те монументална зграда Техничког факултета (1926–1930) Николе Несторовића и Бранка Таназевића¹³⁴ само су нека од њих. Позних тридесетих година дошло је до промене обликовне парадигме у архитектури државних институција. Међутим, нова архитектура монументалног модернизма задржала је исту реторику и, разуме се, идеолошку потенцију универзализма и прогресивизма. Архитектура Државне штампарије у Београду (1933–1940)¹³⁵ и Дунавске бановине у Новом Саду (1934–1939)¹³⁶ Драгише Брашована, као и њихово место у политичком и друштвеном миљеу, убедљива су сведочанства тог идеолошког континуитета.

И архитектура приватних кућа кретала се истим колосеком. С аспекта идеолошке конструкције идентитета ова чињеница не изненађује. У сваком процесу националне идентификације „приватно“ и „јавно“, као и „прошло“ и „будуће“, међусобно су прожете сфере. Оне су „повезане једном 'између'-темпоралношћу која премерава борављење у дому док ствара једну слику света историје“.¹³⁷ Феномен тога „између“ оличен је у идеји заједнице која онемогућава да се око сфере приватног и јавног повуче оштра дистинкција.

Идеја заједнице, у ствари, „истиче кроз међупросторе објективно конструисане, уговорно регулисане структуре грађанског друштва, класних односа и националног идентитета“.¹³⁸ Стога се може тврдити да је архитектура приватних кућа и зграда, на исти начин као и монументалних јавних грађевина, учествовала у идеолошком захвату модернизације и националне еманципације. Овај феномен јасно се препознаје у архитектонској баштини Београда – од резиденција српских владарских династија преко приватних кућа политичке и финансијске елите до буржоаских задужбина и стамбено-пословних зграда за издавање. Стари двор династије Обреновић (1881–1884), дело Александра Бугарског,¹³⁹ јесте први монументални пример ове традиције у резиденцијалној архитектури. Ту традицију следио је Нови двор Карађорђевића – као његов идеолошки и просторни комплемент и пандан – а онда и бескрајан низ приватних кућа политичке, војне, економске и културне елите: од кућа трговачких магната Крсмановића (на Теразијама, 1885, дело Јована Илкића, и на Косанчићевом венцу, 1898–1899, дело Милорада Рувидића), Илкићеве куће дипломате и политичара Јована Ристића (1891), потом резиденције министра Јеврема Грујића (1896) Милана Капетановића,¹⁴⁰ па све до Брашованове виле министра Ђорђа Генчића (1929)¹⁴¹

и Белог двора на Дедињу, резиденције кнеза намесника Павла Карађорђевића, саграђене по плановима Александра Ђорђевића, 1934–1936. године.¹⁴²

С друге стране, у првој половини XX века архитектура сецесије, ар декоа и модернизма, иако је конкурисала устаљеној и инертној пракси грађења у историјским стиловима, била је у идеолошком садејству са њом. Упркос „стилској недоследности“ и бројним хибридни варијацијама, сецесијска архитектура стамбених кућа у Србији одражавала је ауру изразите модерности и тако учествовала у генералној економији стварања српског културног и националног идентитета током првих деценија XX века. Доцније, након 1930. године, синтакса архитектонског модернизма задобила је још комплекснију улогу – не само приказивања модерности и смештања идентитета у европски оквир већ и приказивања културне и националне хомогенизације (сл. 8).¹⁴³ На тај начин, верификовао се и легитимизовао идеолошки захват конструкције идентитета подједнако у сфери јавног и приватног, и без обзира на разлике у односу на формалне и стилске аспекте архитектуре.

* * *

Пут националне еманципације модерне Србије и процес конструисања српског националног идентитета константно су били подржани сложеним идеолошким системом у чијој су основи стајали механизми културне репрезентације. Њихов интегрални аспект била је и архитектура – само привидно аутономан свет функција, типова, уметничких облика и стилова, који су се смењивали у току последња два столећа. Уколико се архитектура не посматра као затворен систем облика, типова и ликовних израза, ако се тумачи изван устаљене интерпретативне традиције – која се опсесивно држи замишљене суштинске аутономне реалности архитектуре – и ако се, поред тога, она посматра не само *унутар* идеолошког и политичког контекста већ као *генеративни аспект* тог контекста, може се доћи до бројних закључака о природи идентитета коју она може да заступа. Архитектура, као дисциплинаран и друштвено санкционисан облик производње знања само је наизглед изван поља идеологије и политичке моћи. Она је инструмент производње значења, свакодневног живљења и конструисања идентитета, који се, као и у сваком процедуралном фокусу знања, прикрива иза аутономије дисциплине.

Оно што се при погледу на највећи број грађевина подигнутих између почетка XIX и средине XX века у Београду и Србији одмах запажа јесте чињеница да њихова архитектонска нарација посеже у визуелне трезоре историје. Читав један свет прошлости, баш као на страницама историјских романа или на платнима

историјског или грађанског сликарства, приказан је том „аутономном архитектуром“. Архитектура, заправо, бива уведена у политику артикулације и производње идентитета који се заснива на непрестаном обликовању свакодневног живота, управо кроз то прожимање историјског и „педагошког“ (нације као *a priori* субјекта) и темпоралног, „перформативног“ (нације у процесу непрекидног остваривања и репрезентације). Упркос томе, највећи део наратива историје и теорије архитектуре о овој сложеној и моћној улози градитељства у Београду и Србији није оставио много сведочанстава. Као „анонимни“ стистем, чија се ваљаност не доводи у питање, дисциплина историје архитектуре у Србији махом је опседнута сопственим предметним подручјем, скупом метода, корпуса истинитих пропозиција, правилима и дефиницијма; она се опире и супротставља сваком проблематизовању својих граница. Оно што је у традиционалној историографији архитектуре у Србији претпостављено није смисао који треба да буде откривен, нити идентитет који архитектура *производи*, већ само оно што је *прописано* за извођење нових исказа. Међутим, баш као што „једна дисциплина није збир свега истинитог што се може рећи о нечему“, нити је то „скуп свега онога што се о некој датости може закључити“,¹⁴⁴ тако се и о архитектури Београда и Србије у току бурне историје последња два столећа не може говорити само кроз утврђена правила биографског приповедања, стилске, морфолошке или формалне анализе, типологија, препознавања естетских квалитета, истицања „духовних“ порука итд. Они који се чврсто држе само тих правила, производећи дискурс „аутономије“ и нападајући сваки покушај другачијег тумачења, заправо учествују у генералној економији прикривања материјалности идеологије и политике.

Данас постоји нужност да се обимна и комплексна архитектонска баштина XIX и XX века у Београду и Србији посматра изван дисциплинарне обузетости стилским таксономијама и изван теоријског фокуса који намеће категорије као што су класичан и романтичан идеал, типично и атипично, интернационални и национални стил, итд. Заправо су такви дисциплинарни притисци – притисци дисциплине која одбацује све оно што се не уклапа у њен петрификовани поредак и која, у најбољој позитивистичкој традицији XIX века, тражи „егзактне доказе“ за чињеницу да архитектура може говорити о „вануметничким садржајима“ – у својој бити идеолошки. Без обзира да ли тенденциозно или ненамерно, они замагљују богату и подстицајну могућност откривања економије моћи која се налази иза сликовитих облика тобоже аутономне архитектуре, чинећи тако интегралан део идеолошког модела одклона од суочавања с прошлошћу.

ИЗМЕЋУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Међутим, нити је свако критичко промишљање односа архитектуре, идентитета и моћи *a priori* конструктивно, нити облигатно доприноси новим са знањима. Потреба за другим читањем споменичке баштине последња два столећа у Београду и Србији може довести до закључака другачијих од оних изнетих у овој расправи, који говоре о два комплементарна пута националне еманципације. Прожимање и симултаност потраге за аутентичним идентитетом и непрестана потреба да се он уклопи у шире цивилизацијске оквири, који га истовремено изазивају и проблематизују, представљају тек један аспект у процесу конструкције националног идентитета, у процесу који није карактеристика историје само српског друштва. Иста дихотомија може се трасирати и у архитектури других националних

заједница средње и југоисточне Европе. Због чињенице да се међутим, за разлику од највећег броја нација на овим просторима, модерни идеал државе-нације – оне творевине у којој се политичке границе подудару са етничким – никада није успоставио, потрага за српским националним идентитетом посебно је упечатљива и комплексна. О томе речито говори градитељска баштина Београда и Србије новијег доба и дуга традиција њене интерпретације у историографији. Као и у архитектури, дихотомија између аутентичног и универзалног, између замишљеног, остваривог и оствареног, очитује се и у свим другим аспектима културе. Стога, она и опомиње и додатно обавезује на озбиљност свако даље тумачење споменичке баштине и историјске културе Београда и Србије.

НАПОМЕНЕ:

- 1] Наведено према: Д. Медаковић, *Историзам у српској уметности XIX века*, Прилози КИФ ХХХИИИ, 3–4 (1967), 201.
- 2] *Путотис Вилијама Дентона*, наведено према: М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд и Крагујевац, Каленић, 1987, 99.
- 3] М. Јовановић, *l. c.*
- 4] М. Јовановић, *Градитељство и обнова националног стила*, у: Међу јавом и мед сном: српско сликарство 1830–1870, Београд, 1992, 208.
- 5] *Ibid.*, 209.
- 6] Видети: А. Кадичевић, *Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov*, Зограф, 27 (1998–1999), 167–175; *idem*, Један век тражења националног стила у архитектури, Београд, 1997, 14 ff.
- 7] D. Mishkova, *The Uses of Tradition and National Identity in the Balkans*, in: *Balkan Identities: Nation and Memory*, Maria Todorova, ed., London, 2004, 269–293; R. Sh. Peckham, *Internal Colonialism: Nation and Religion in Nineteenth-Century Greece*, in: *ibid.*, 53 ff.
- 8] J.-F. Lyotard, *Raskol*, Sremski Karlovci i Novi Sad, 1991; J. Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb, 1988; M. Foucault, *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*, Beograd, 1978; C. Lefort, *History, Ideology and the Social Imaginary. Outline of the Genesis of Ideology in Modern Societies*, in: *The Political Forms of Modern Society*, J. B. Thomason, ed., Cambridge, 1978, 181–236.
- 9] Видети: L. Perović, ur., *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, knj. 3, Beograd, 2003.
- 10] D. Mishkova, *op. cit.*
- 11] З. Маневић, *Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијег доба*, у: Традиција и савремено српско црквено градитељство, Б. Стојков и З. Маневић, ур., Београд, 1995, 137.
- 12] *Ibid.*, 136 (курзив А. И.).
- 13] А. Кадичевић, *Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, у: Ниш и Византија, Ниш, 2004, 382 (курзив А. И.).
- 14] J. McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, 1995.
- 15] D. A. Norris, *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*, London, 1999.
- 16] M. Roter, *Arhitektura građevina javnih namena izgrađenih u Beogradu 1830–1900. godine*, rukopis magistarske teze, Beograd, 1994, 16.
- 17] Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914*, Београд, 1978.
- 18] У Београду је 1846. године живело 14 386 становника, од којих 8 651 Срба; шеснаест година доцније, Београд има 1.241 хришћанску кућу, 1.118 турских и 268 јеврејских кућа. М. Радовановић, *Демографски односи 1815–1914*, у: Историја Београда, том 2, Београд, 1974, 271–274.
- 19] Г. Рац, *Светионик истока*, у: Београд у XIX веку: из дела страних путника, прир. Б. Ђ., ур. О. Перић, Београд, 1967, 65.
- 20] В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, 666.
- 21] H. De Windt, *Through Savage Europe*, London, 1907, 109–110.
- 22] Архив Србије, Кнежева канцеларија, 1934, VI-357. Публиковано у: М. Коларић, *Класицизам код Срба 1790–1848*, књ. 1, Београд, 1965, 228.
- 23] С. К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Београд, 2004, 102.
- 24] M. Foucault, *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Beograd, 1971, 407.
- 25] С. Павловић, *op. cit.*, 51.
- 26] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006, 66–70.
- 27] A. Smith, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998, 27.
- 28] J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism*, London, 1987, 19.

- 29] Видети: Ch. Mylonas, *Serbian Orthodox Fundamentals: the Quest for an Eternal Identity*, Budapest and New York, 2003; M. B. Petrovich, *Religion and Ethnicity in Eastern Europe*, in: *Nationalism: Critical Concept in Political Science*, vol. IV, J. Hutchinson and A. D. Smith, eds., London, 2000, 1356–1381.
- 30] P. Kitromilides, *Orthodoxy and Nationalism*, in: *Ethnicity*, A. D. Smith and J. Hutchinson, eds., Oxford and New York, 1996, 202–208.
- 31] R. Radić, *Država i verske zajednice*, tom I, Beograd, 2002, 20–22.
- 32] О национализацији различитих културних, територијалних и историјских аспеката заједнице – која се, у дискурсу национализма, претпоставља као недељива целина; видети: G. W. White, *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in South Eastern Europe*, New York and Oxford, 2000, 33–38.
- 33] С. Павловић, *op. cit.*, 6, 143.
- 34] Сасвим је разумљиво да се тумачење „српско-византијског стила“ мора посматрати из перспективе односа моћи, идеологије, политике и конструкције националног и културног идентитета. Већ су пионирска истраживања српског црквеног градитељства XIX и XX века поставила веома важна питања на које истраживачи, заробљени правилима дисциплине која непрестано инсистира на суштинској аутономној природи архитектуре, још увек нису одговорили: „Ако је, на пример, евидентно широко опредељење за моравски модел, зашто су онда два највећа храма у српству, подигнута у двадесетом веку, храм св. Марка и Светосавски храм, потпуно изван овог модела?“. З. Маневић, *Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијег доба*, 139. О могућностима одговора на ову дилему видети: Т. Дамљановић, „Fighting“ the St. Sava: *Public Reaction to the Competition for the largest Cathedral in Belgrade*, *Centropa*, vol. V, no. 2, 2005, 125–135.
- 35] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006.
- 36] А. Кадијевић, *О архитектури нишке Саборне цркве Силаска Светог духа на апостоле*, у: Ниш и византија. Symposium, Ниш 2003, 125–139.
- 37] А. Ignjatović, *Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941*, у: *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Т. Сipeк и О. Milosavljević, ur., Zagreb, 2007, 167–191.
- 38] E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd, 2000, 352.
- 39] Постоји чак мишљење да је „[с]веобухватну обнову 'средњовековља' у архитектури [Србије XIX и XX века], додатно онемогућила глобална модернизација друштва, оличена у секуларизацији, одбацивању патријархалних норми, вери у научни и технички прогрес, порасту социјалне мобилности и др.“: А. Кадијевић, *Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, 382.
- 40] Видети: P. Kolstø, *Introduction to: Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London, 2005, 1–34.
- 41] J. Неруда, *Слике из туђине*, у: Београд у деветнаестом веку, 53–54.
- 42] У компаративној перспективи, то се може посматрати налик „завору према примитивном“ у викторијанском друштву XIX века. Н. White, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, 1978.
- 43] D. A. Norris, *op. cit.*, 100.
- 44] Видети: Н. Bhabha, *Smeštanje kulture*, Beograd, 2004, 91 ff.
- 45] *Ibid.*, 272–273.
- 46] *Ibid.*, 274–275.
- 47] J. Kristeva, *The Kristeva Reader*, Т. Moi, ed., Oxford, 1986, 187–213.
- 48] Видети напомену бр. 11.
- 49] Ж. Шкаламера, *Обнова 'српског стила' у архитектури*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске, књ. 5, 1969, 194.
- 50] *Србске новине*, 22. август 1850. Наведено према: З. Маневић, *Романтична архитектура: Коруновић, Митровић, Ђокић*, Београд, 1990, 5.
- 51] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, 18.
- 52] З. Маневић, *op. cit.*, 5.
- 53] Видети широк спектар литературе базиране на овој интерпретативној схеми с традицијом дугом преко три деценије, од: Z. Manević, *Srpska arhitektura 1900–1970*, katalog izložbe, Beograd, 1972, *passim*, до: М. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, 2003, 17 ff.
- 54] L. von Ranke, *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg, 1929. Cf.: Л. Ранке, *Српска револуција*, Београд, 1991.
- 55] Видети: А. Gerolymatos, *The Balkan Wars: Conquest, Revolution and Retribution from the Ottoman Era to the 20th Century and Beyond*, New York, 2002; M. Dogo and G. Franzinetti, eds., *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-Building in the Balkans*, Ravenna, 2002; P. M. Kitromilidis, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture of Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot, 1994.
- 56] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 14.
- 57] Видети: Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд, 1980; М. Јовановић, *op. cit.*, 1–66.
- 58] О Саборној цркви у Београду видети: Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду: прилог историји изградње и украшавања главног београдског храма*, Београд, 1984.
- 59] „Сербія“, *Новине Србске*, 32 (1928), 250. Наведено према: Н. Макуљевић, *op. cit.*, 53.
- 60] В. Вујовић, *op. cit.*, 87–111.
- 61] Ch. Mylonas, *Serbian Orthodox Fundamentals: the Quest for an Eternal Identity*.
- 62] С. Павловић, *op. cit.*, 47.
- 63] Видети: M. Gleny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804–1999*, New York, 2000.
- 64] Видети: L. Carl Brown, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York, 1996.
- 65] G. White, *Nationalism and Territory*, 184–185.
- 66] С. Павловић, *op. cit.*, 47.
- 67] Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије: 1791–1848*, Београд, 1986, 140–141.
- 68] *Ibid.*, 139–141; idem, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 1994, 178–180.
- 69] М. Ротер, *op. cit.*; М. Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2007.

ИЗМЕЋУ ЖЕЗЛА И КЉУЧА: НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
БЕОГРАДА И СРБИЈЕ У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

- 70] М. Ротер-Благојевић, *op. cit.*, 254–257.
- 71] Видети: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини: од Темишварског сабора 1790. до Благоевићеног сабора 1861*, Нови Сад, 1990; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. I, Београд, 1989, 42–74.
- 72] В. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb, 1991.
- 73] I. Banac, *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca and London, 1988, 74 ff; М. Екмечић, *op. cit.*, 104.
- 74] М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, 2006, 516.
- 75] А. В. Lord, *Nationalism and the Muses in Balkan Slavic Literature in the Modern Period*, in: *The Balkans in Transition: Essays on Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Ch. and B. Jelavich, eds., Hamden, Conn., 1974, 258–295.
- 76] С. Павловић, *op. cit.*, 43.
- 77] М. Шупут, *Црква Манастира Ресаве као градитељски узор*, у: *Манастир Ресаве: историја и уметност*, Деспотовац, 1995, 150–159.
- 78] Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 112–115.
- 79] И. Гарашанин, *Начертаније Илије Гарашанина: програм спољашње и националне политике Србије на крају 1844. године*, Београд, 1991.
- 80] Д. Медаковић, *Истраживачи српских старина*, Београд, 1985; Н. Макуљевић, *op. cit.*, 66–70.
- 81] Шафарик је писао о Манасији: „Црква Манасијска [...] може, као пример или модел служити за то, како ваља цркву за источно-православне Србље и уопште Славене зидати, расположити и украсити. Од Манасије, дакле, Жиче, Раванице, ваља да узму Срби план, кад стану соборне Цркве за своје манастире зидати“: Ј. Шафарик, *Извештаје о путовању по Србији 1846. године*, Љ. Дурковић-Јакшић, М. Триповић, ур., Ваљево, 1993, 40.
- 82] Видети: С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина*, у: *Излози Српског научног друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, св. бр. 34, Београд, 1978, 7–90; Љ. Мишковић-Прелевић, *Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији*, у: *Излози Српског научног друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, 93–112.
- 83] *Извештај изасланика уметничког одсека г.г. Д. С. Милутиновића и Михаила Валтровића о своме пословању по Србији*, Гласник Српског научног друштва, књ. XXXVI, 1872.
- 84] Видети: М. Ротер-Благојевић, *Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века – утицај страних и домаћих градитеља*, Годишњак града Београда, књ. XLIV, 1997, 140 ff.
- 85] „Стари српски, уметнички споменици дају српском уметнику градива за његов рад, како на пољу архитектуре, тако и на пољу скулптуре и живописа. Што пак од потребних му за рад облика и представа, неби нашао у српској уметности, наћи ће извесно у извору њеном, у византијској [...]“: М. Валтровић, *Колико стара српска уметност може за образац да послужи новој*, Предоница, бр. 6 (n. d.), 90–91.
- 86] Видети: М. Bakić-Hayden, *Balkanski 'bizantizam' ili šta je to tako vizantijsko na Balkanu*, u: *Varijacije na temu „Balkan“*, Beograd, 2006, 75–97; В. Pantelić, *Nationalism and Architecture: The Creation of a National Style in Serbian Architecture and Its Political Implications*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. LVI, no. 1, 1997, 16–41.
- 87] У Закону о црквеним властима (1862) донета је одредба да се православни храмови имају подизати у византијском стилу. Видети: Д. Ђурић-Замоло, *Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835–1865)*, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)*, књ. 2, Београд, 1988, 151–173.
- 88] С. Стојановић, *Српски неумар*, Београд, 1912, 9–10. Мисли се на градитеља цркве манастира Љубостиња (1388–1403), чије је име уклесано у праг пролаза између приправе и наоса.
- 89] G. Millet, *L'ancien art serbe: les églises*, Paris, 1919.
- 90] Cf. T. Damjanović, „Fighting“ the St. Sava: *Public Reaction to the Competition for the largest Cathedral in Belgrade*, 128. Постоје и другачије оцене које истичу да је: „[Манасија], симбол политичког и културног успона средњовековне српске деспотовине“: М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 97.
- 91] Током седме деценије у јавном дискурсу фраза „прећи Дрину“ постала је својеврстан национални слоган: М. Р. Petrović, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, vol. II, New York, 1976, 315–316.
- 92] С. Павловић, *op. cit.*, 81.
- 93] *Вазнесенска црква у Београду*, М. Радовановић, ур., Београд, 1984, 25–78.
- 94] Видети: E. Clegg, *Art, Design and Architecture in Central Europe 1890–1920*, New Haven and London, 2006; A. Alofsin, *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1876–1933*, Chicago and London, 2006; Á. Moravánszky, *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918*, Cambridge, Mass., 1998.
- 95] А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, 38.
- 96] С. Ивачковић, *Црква у селу Гунцати*, Српски технички лист, 5, 1893, 110.
- 97] Названа је по Теофилу фон Ханзену, професору на бечкој Академији ликовних уметности, који је популарисао неовизантијску архитектуру као важну инстанцу у политици представљања идентитета у Хабзбуршкој монархији. Његови ученици, хабзбуршки Срби – Светозар Ивачковић, Јован Илкић, Душан Живановић и Владимир Николић, пренели су ову традицију грађења у Србију. Видети: М. Јовановић, *Теофил Ханзен, „ханзенатика“ и Ханзенови српски ученици*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 1985, 235–247; *idem*, *Обнова 'српско-византијског' стила у архитектури*, у: *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, 109–130.
- 98] Видети: N. Nestorović, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог stoleća*, Beograd, 1972, 39–40; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 110; М. Roter, *Arhitektura грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године*, 126, 132, 139–140.
- 99] М. Roter, *op. cit.*, 140.
- 100] А. Стевановић, *Технички снимак Каленића*, Српски технички лист, 1890, 1. Наведено према: А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, 65.
- 101] Видети: А. Ignjatović, *Mlad i drevan narod: dijalektika primordijalnog jugoslovenstva. Vidovdanski hram*, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, 43–60.

- 102] Интерпретација Грачанице као „најлепше цркве на свету“ посве је симптоматична. Видети: *Да ли ће се на земљишту Цркве св. Марка подићи палата Главне поште или Општински дом?*, Време, 31. мај 1928.
- 103] Т. Damljanovic, *The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia: Belgrade, Zagreb, Ljubljana*, рукопис докторске дисертације, Ithaca, 2003, 206 ff; idem, „Fighting“ the St. Sava: *Public Reaction to the Competition for the largest Cathedral in Belgrade*, 129 f.
- 104] Д. Живановић, *Милорад Рувидић: живот и дело*, Београд, 2004, 76–94.
- 105] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, *passim*.
- 106] С. Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918–1941)*, рукопис магистарског рада, Београд, 2005, 21–32.
- 107] С. Тошева, *Организација и рад Архитектонског оделења Министарства грађевина у периоду између два светска рата*, Наслеђе, II, 1999, 171–181.
- 108] Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, II, Саопштења, 13 (1973).
- 109] П. Ј. Поповић, *Рестаурација цркве Цара Лазара у Крушевцу*, Српски технички лист, год. XVIII, бр. 50, 1907, 409. О Поповићевој реконструкцији Лазарице видети: В. Ристић, *Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904–1908. године*, Саопштења, XV, 1983, 129–146.
- 110] Th. H. Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, 2004, 203.
- 111] С. В. Недић, *Дом светог Саве*, Годишњак града Београда, књ. XXXVI, 1989, 163–170.
- 112] *Споменица Светосавског дома*, Друштво Св. Саве, књ. 12, Београд, 1891, 135.
- 113] Видети: М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Београда (II део)*, Годишњак града Београда, књ. XLII, 1995, 65–66.
- 114] А. Ignjatović, *Vizija identiteta i model kulture: Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918–1941*, *passim*.
- 115] Д. Живановић, *op. cit.*, 77; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, 68–71.
- 116] Ж. Шкаламера, *Обнова 'српског стила' у архитектури*, 221–222.
- 117] Z. Manević, *Novija srpska arhitektura*, Srpska arhitektura 1900–1970, 15 (курзив А. И.).
- 118] На пример, веома је симптоматичан следећи став: „Чини се да је неопходно утврдити које су то црквене грађевине у прошлости биле светионици националног духа, не толико по свом садржају колико по свом облику, а које су представљале само пуке инсталације туђих култура на српском тлу“: З. Маневић, *Сукоб између типичног и атипичног у српском црквеном градитељству новијег доба*, 140. Сличне оцене нису ретке у историографији српске архитектуре новијег доба.
- 119] Ж. Шкаламера, *loc. cit.*
- 120] А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, 409–414.
- 121] М. П. Коруновић, *Моравски стил*, у: *Наше село – Naše село*, М. Стојадиновић, ур., Београд, 1929, 148 (курзив у оригиналу).
- 122] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, 131–132.
- 123] С. Тошева, *Архитект Милица Крстић (1887–1964)*, Годишњак града Београда, XLIV, 1997, 100–103.
- 124] А. Кадијевић, *Допринос руских неимара емиграната српској архитектури између два светска рата*, у: *Руси без Русије*. Српски Руси, Београд, 1994, 243–254; А. Kadijević and M. Đurđević, *The Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918–1941)*, Centropa, 2, 2002, 139–148; С. Тошева, *Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата*, Годишњак града Београда, LI, 2004, 169–180.
- 125] Видети: М. Facos and Sh. L. Hirsh, *Introduction to: Art, Culture and National Identity in Fin-de-Siècle Europe*, Cambridge, 2003, 1–15; E. Clegg, *op. cit.*, *passim*.
- 126] М. Тимотијевић, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, Наслеђе, VI, 2005, 9–42.
- 127] Т. Борић, *Теразије: урбанистички и архитектонски развој*, Београд, 2004, 129–130.
- 128] И. Клеут, *Историја и архитектура Железничке станице у Београду*, Наслеђе, VII, 2006, 37–50.
- 129] Г. Гордић, *Палата Народне банке*, Наслеђе, II, 1999, 85–94; М. Ščekić, *Arhitekta Konstantin Jovanović*, Beograd, 1988; Т. Damljanović, *A Semper Student in Belgrade*, Centropa, II, 2, 2002, 144–151.
- 130] Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, 141–142.
- 131] Г. Гордић, М. Поповић, *Дом Народне скупштине*, Наслеђе, III, 2001, 85–88; М. Поповић, *Здање Народне скупштине: правци истраживања и принципи обнове*, Наслеђе, IV, 2002, 9–34.
- 132] Видети: А. Кадијевић, *Поглед на академизам у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, у: *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд, 2005, 291–418.
- 133] Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов (Москва 1864. – Београд 1939)*, Свеске ДИУС, VII, бр. 14, 1983, 125–126; А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, Годишњак града Београда, XLIV, 1997, 231–232.
- 134] Б. Ибрајтер-Газибара, *Архитектура зграде Техничког факултета у Београду*, Наслеђе, VII, 2006, 69–86.
- 135] Lj. Blagojević, *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919–1941*, Cambridge, Mass. and London, 2003, 182–184.
- 136] А. Ignjatović, *Jugoslovenski identitet u arhitekturi 1904–1941*, 388–391; Д. Станчић и М. Лазовић, *Бановина*, Нови Сад, 1999.
- 137] Н. Bhabha, *op. cit.*, 37.
- 138] *Ibid.*, 415.
- 139] С. В. Недић, *Из историје Старог двора*, Наслеђе, II, 1999, 11–24; С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду*, Годишњак града Београда, LII (2005), 194–248.
- 140] О овим грађевинама видети: М. Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*.
- 141] А. Кадијевић и Д. Маскарели, *О архитектури Генчићеве куће*, Наслеђе, V, 2004, 135–144.
- 142] С. Тошева, *Конкурс за Бели двор на Дедињу*, Годишњак града Београда, XLV–XLVI, 1998–1999, 133–149.
- 143] Видети: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, 231–306; Lj. Blagojević, *op. cit.*, *passim*.
- 144] М. Foucault, *Poredak diskursa*, у: *Znanje i moć*, Zagreb, 1994, 115–142, цитат на стр. 124.

BETWEEN THE SCEPTRE AND THE KEY: NATIONAL IDENTITY AND ARCHITECTURAL HERITAGE OF BELGRADE AND SERBIA IN THE XIX AND EARLY XX CENTURY

The process of the formation of Serbian national identity is characterized by certain duality – the search for national authenticity and specificity coupled with the desire to find place in the family of European nations. This can be easily followed through architecture of the XIX and early XX century of Belgrade and Serbia: through the study of the attitude towards architectural heritage within the bounds of the discipline as well as through architectural practice. Insistence on finding, codifying and presenting ‘national tradition’ coupled with universalism and progress simultaneously complementing and annulling that tradition, is the main characteristic of the process of the identity construction in the discourses of Serbian architecture of the XIX and early XX century.

The paper deals with the interpretation of architectural heritage as the content of Serbian national identity in the period under observation. As opposed to traditional historiographic presentation of architectural culture of modern Serbia and Belgrade, its capital, which, as a rule, entails the autonomy of architectural work as well as the existence of the ‘conflict’ of opposing building construction ideals (such as, for example, ‘romantic and classical ideal’, or ‘international and national styles’), architecture can be studied in the wider context of processes of national emancipation and identification in which such disciplinary classifications and categories can become entirely relative. Namely, architecture – both as a discipline and as practice – systematically took part in the formation of the outline of the nation through entirely different and apparently opposing ideas: on the one hand through fostering the discourse of national authenticity, on the other, supporting the need for the integration of Serbian identity into the civilization framework of Europe and the West.

Rich architectural heritage of Belgrade and Serbia are fluent witnesses to the dual nature of the uniform process of the construction of the outline of modern Serbian nation. On the one side, there stood the compulsion concerning the historization of the identity, on the other, there was a sustained presence of the need to become a part of the family of European nations as complementary, rather than opposing aspects of the same process.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Andreja Damjanov, St. George Church, Smederevo, 1850-1855 (author’s photograph)

Fig. 2. The view from Dečanska Street in Belgrade, end of the third decade of the XX century (picture postcard from 1930)

Fig. 3. Nikola Krasnov, the Ministry of Finance, Belgrade, photograph from 1928, (ed., K. Kovačić, F. Smodej, S. Kobasica, Dr. F. Stelè, Dj. Vilović, Dr. D. Ikonić, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Belgrade, 1928)

Fig. 4. Dragutin Milutinović, Mihailo Valtrović, Technical photograph of Kalenić, the arcade and the rosette on the apse, 1884, (Windows of the Serbian Learned Society. Studies in Serbian Medieval Art, 1871-1884 vol. 34, Belgrade, 1978)

Fig. 5. Felix Kanic, the Court at the time of the Crown Prince Mihailo by architect Kosta Šreplović, about 1860-69. (demolished in 1911), (F. Kanic, Serbia, The Land and the People – from the Roman Times to the end of the XIX century, Belgrade, 1985)

Fig. 6. Vasilije Androsov, St. George Church, Belgrade, 1928-32, (author’s photograph)

Fig. 7. Heraldic symbols on “St. Sava House” (M. Popović, *Heraldički simboli na beogradskim javnim zdanjima*, Beograd, 1997, 63)

Fig. 8. Dragiša Brašovan, the mansion of the merchant Dušan Lazić, Belgrade, 1932 (photograph from private collection)